

19752

Ukrainian

Ukrainian language

Ukrainian

329.14

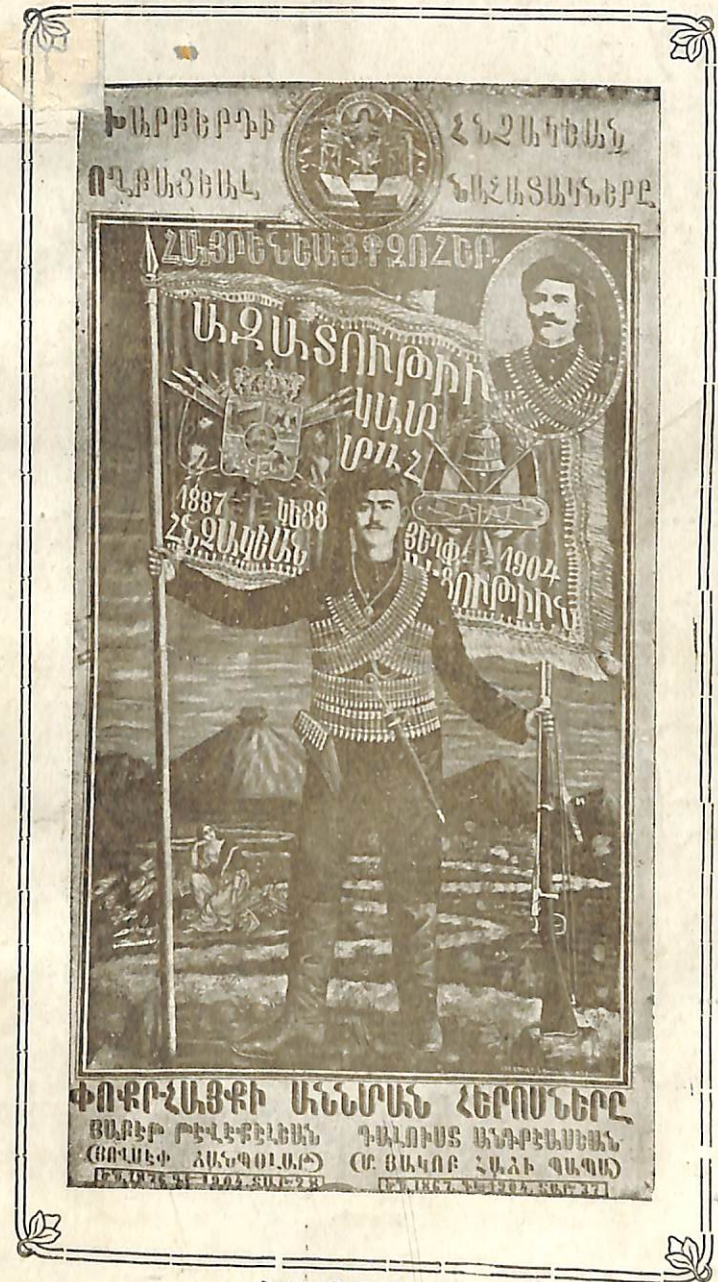
U-83

4-83
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՄԵՆՆԵՐ

19 JAN 2010
05 FEB 2007

ԴԵՊՈ ԿԱԽԱՂԱՆ

Պատմութիւն Հնչակեան Կուսակցութեան

Հերամներու եւ Գործիչներու պատկերներով

ՀԱՏՈՐ Բ.

ԵՄԵՏԱԳԱՆ ԻՐԳԻ

Խոստովանալով իմ իրավունքս

Խոստովանալով իմ իրավունքս

Գ ՂՈՅԱՆ

ԴԵՊՈՒ ԿԱԽԱՂԱՆ

Պատմութիւն Հայաստանի լուսնային

Հայաստանի և Գործիչներու պատկերներով

ՀԱՏՈՐ Բ.

ՀԱՅԵՏԵԱՆ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐԸ
 HARRY G. BERBERIAN
 837 WASHINGTON ST.
 BOSTON, MASS.

21 FEB 2013

19452

ՀԱՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ ԿՈՉԸ

И какъ путникъ въ бурномъ океанѣ,
 Полонъ Силъ, Надеждъ и обаянья,
 Язабывъ о рифахъ и туманѣ,
 Шелъ въ передъ на яркое Сіанье
 С. В. Потресовъ

Եւ որպէս ուղեւոր արեծովի ովկէանի,
 Զօրութեամբ, Յոյսով ու Հմայքով առլի,
 Ես, խռթերն ու մշուշը մոռացայ խաղառ,
 Յառաջ սլացայ դէպի Լոյսը պայծառ...

Դրքիս առաջին հատորին մէջ խօսեցայ, թէ և շատ ամիոփ կերպով, Հնչակեան Զ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովի, Հնչակեան Ծրագրի և գործունէութեան, Քէօսթէնճէի Ժողովին և յարակից պարագաներուն մասին:

Հոս անհրաժեշտաբար պէտք կըլլայ յիշատակել նաև Հնչակեան Կեդրոնի կողմէ Եւրոպական պետութեանց և Ժողովուրդներուն ուղղութեամբ ԿՈՉԸ, տպուած ի Փարիզ, 1913ին, էջ 24:

Քսան Նահատակներու դատաւարութեան ընթացքին բազմիցս խնդրոյ առարկայ եղաւ այդ «Կոչ»ը և անոր մեծ նշանակութիւն տրուեցաւ: Դատաւարութեան հիմերէն մէկն ալ այս գրքոյկը եղաւ: Եթէ զայն անգամ մը չ'ամփոփէինք հոս, պիտի հարկադրուէինք յաճախ ընդհատել դատաւարութեան ընթացքը, կամ նիւթը ծանրաբեռնել ծանօթութիւններու չարքով մը:

Ոճի ու լեզուի չափաւորութեան տեսակէտով՝ քաղաքական կուսակցութեան մը համար անպայման պատուաբեր Տօփիւնան մ'ըլլալով, բնաւ չէր կրնար դատաւարութեան հիմ ծառայել ո՛չ Տաճկահայութեան և ոչ ալ Թիւրքիոյ մէջ գործող Հնչակեանութեան դէմ:

Սակայն թուրք կառավարութիւնը և դինքն արտայայտող Պատեւրազմական Ատեանը այդ «Կոչ»ին մէջ դաւադրական ոգի փնտռելով, ըստ այնմ ուղղութիւն տուին Հնչակեաններու դատին, այլևս մոռնալով որ ամբաստանեալ Հնչակեաններ ոչ միայն մասնակցութիւն չէին ունեցած «Կոչ»ին խմբագրութեան գործին մէջ, հապա անոնցմէ շատեր մինչև բանտարկութեան թուականը և ոչ իսկ տեղեկութիւն ունէին այդպիսի հրատարակութեան մը գոյութեան մասին:

(236-90)

3712-2002

Ծանօթացնենք ընթերցողն այդ կոչին բովանդակութեան հետ :

— Ուղղելով ներկայ Կոչը երոպական մեծ պետութիւններուն ու ժողովուրդներուն — կրտէ Հնչակեան Կեդրոնը, — մենք կը կարծենք հաւատարիմ թարգման ըլլալ հայկական desiderata-ներուն, իբրեւ հայ քաղաքական կուսակցութիւն, որ գոյութիւն ունի 25 տարիներէ հետէ, որ խորունկ արմատներ արձակածէ հայ ժողովուրդի զանգուածին մէջ և որուն անունն ու գործը բազմիցս միախառնուած են եղեր Հայաստանի յիշափոխական շարժումներուն հետ :

Ապա կը նկարագրուի Թիւրքիոյ առերևոյթ խաղաղութեան մէջ մշտապէս մղուող արիւնոտ քաղաքականութիւնը Հայութեան հանդէպ :

«Յարատեւ պատերազմ չէ՞ արդեօք, իր աւերներով ու կոտորածներով, որ դարեր շարունակ հրահանգած ու գործադրած են թուրք կառավարութիւններն ընդդէմ անպաշտպան Հայ ժողովուրդին: Հետեւաբար և բնական չէ՞ մեր աղաղակն այդ կարգերուն դէմ յանուն մարդկութեան և ժողովուրդներու ազատագրութեան: Արդար չէ՞ մեր բողոքն Հայաստանի մէջ մղուող դարաւոր սպանդին դէմ, որուն նպատակն է բնաջնջել աշխատասէր, կուլտուրական և կորովի ազգ մը...»

Մեր սկզբունքներով մենք կը դաւանինք ժողովուրդներու եղբայրութիւնը, անոնց ազատ զարգացումը խաղաղութեան մէջ, որ անհրաժեշտ պայմանն է անոնց առաջխաղացութեան դէպի մարդկութեան ամբողջական ազատագրութիւնը, դէպի իրագործումն արդարութեան և հաւաստութեան տեսչականին, դէպի ուր կը ձգտին քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր աշխատանքի ու մտքի կենդանի ուժերը: Եւ, ահա, այդ սկզբունքներու տրամաբանութեամբ է որ Հայ ժողովուրդին ազատագրութիւնը կը ներկայանայ իբր հիմնական անհրաժեշտութիւն մը, ազատագրութիւն քրդական վայրենի ցեղերու լուծէն, կործանուող Թիւրքիոյ բռնապետական ու տմարդի լուծէն: Մենք ո՛րէն թշնամութիւն ունինք Թուրք ժողովուրդին դիմ, որ ինքն ալ մէկ դոհն է օսմանեան կառավարութեանց: Այդ ժողովուրդն իր վիճակին անդիտակ հնազանդութեամբ կենթարկուի իր տխուր բաղդին և նոյնիսկ կառավարողներուն ձեռքին մէջ կը դառնայ ֆանատիկոսութեան զէնք մը, ուղղուած կեալորենուն դէմ:

Թիւրք ժողովուրդը ո՛չ միայն չէ երկրորդած Հայ ժողովուրդին ջանքերը երկրին ընդհանուր վիճակը բարելաւելու մէջ, հապա ի յայտ եկածէ իբրեւ կատաղի ու ահաւոր թշնամի մը: Հայը, իբրեւ ճնշուած ժողովուրդ, կրցաւ հասկնալ իր սուրբ իրաւունքը, իրաւունք յիշափոխութեան՝ իր սեպհական ազատագրութեան նպատակով:

Հայկական խնդիրն անլոյծ կը մնայ տակաւին: Պատմական և ան-

լուր «սարսափներէն» յետոյ քաղաքակիրթ աշխարհին բոլորտիքը չարք մը դէպքեր դարձան, խիստ լուրջ, մինչև իսկ եղբարական, ու թէև շատ տարիներ եկեր անցեր են, բայց դեռ Հայաստանի արիւն-լուայ ուրուականը կը հալածէ եւրոպայի վրդով խղճմտանքը: Հայաստանի անցեալը դեռ ամենուն աչքին առջևն է, անոր պատմութեան էջը դեռ փակուած չէ, մինչև որ ապագան չ'հատուցանէ արդար բաւարարութիւն բաղմաշարչար ազգին: Եւրոպայի պարտքն է տալ այդ բաւարարութիւնը Հայաստանին:

Այնուհետեւ պատմական յիշատակութիւնը կընէ՝ Ս. Սթէֆանօի և Պերլինի դաշնագրութեանց անհետեանք պահանջներուն, «բարենորոգումներ» ու կատակերգութիւնը, եւրոպական պետութեանց անջիղ ընթացքը, Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի և Պօղոս Նուպար փաշայի մշակած ծրագիրներուն անբաւարարութիւնը, Հայաստանի և Հայ ժողովուրդի իրական պէտքերը չօչափելէ յետոյ «Կոչ»ը կ'եզրաւիացնէ. «Օտար ազգերն իրենք ալ կ'ընդունին թէ Հայ ժողովուրդն իր մէջ կը պարունակէ այն բոլոր տարրերը, որոնք կրնան հոծ ու կորովի ազգ մը կազմել. — Հայերն ունին միեւնոյն լեզուն, միեւնոյն կրօնը, միեւնոյն դրականութիւնը, միեւնոյն կուլտուրան, միեւնոյն բարքերը, միեւնոյն պատմական աւանդութիւնները և ներկայի միեւնոյն դառն տանջանքները: Ապա ուրեմն բնական ու տրամաբանական է, որ անոնք իրենց ձեռքն առնեն երկրին քաղաքական կեանքին կառավարութիւնը: Մեր ցանկացածն այն է որ երկրին մէջ գտնուած բնական տարրերուն և ուժերուն գործառնութեան առջև այլևայլ արուեստական արգելքներ չ'ստեղծուին:

Մեր նախագծին եղրակացութիւնն է ԻՆՖՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ:

* *

Թիւրքիոյ Հնչակեան Մասնաճիւղերն ու ընկերները, ինչպէս ըսինք, չէին կրնար Փարիզի մէջ հրատարակուող դրութեան մը համար պատասխանատու բռնուիլ: «Կոչ»ին մասին Թիւրքիոյ մէջ միայն Կոնակ թերթն արտայայտուեցաւ, անոր մէկ օրինակն ստացած ըլլալով Պուրկազի (Պուլկարիա) Հնչակեան Մասնաճիւղէն: Յետոյ հասան եւրոպական լրագիրները, որոնք մասնաւոր կարեւորութիւն ընծայելով յատուկ խմբագրականներ էին նուիրած և այս առթիւ վերստին եւրոպական հանրային կարծիքին առջև կը դրուէր Հայաստանի ինքնավարութեան գաղափարը:

ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ^(*)

Ե՞րբ պիտի սկսին հարցաքննութիւնները:

Այս հարցն է որ կուտանք միմեանց և անհամբեր ենք իմանալու այն առեղծուածային խնդիրները, որոնք Հնչակեանութեան բոլոր ուժերն այսպէս անակնկալօրէն առաջնորդած են դէպի Ոստիկանութեան Ընդհանուր Տնօրէնութիւնը:

48 ժամ շարունակ կը մնանք այս անստուգութեան մէջ: Հաղար ու մի տեսակ տարակոյտներ կը պաշարեն մեզ, մանաւանդ երբ կը խորհինք թէ ի՞նչ սոսկալի վիճակ պիտի ստեղծուի եթէ մեր բնակարաններն ու Կոնակի խմբագրատունը խուզարկուին: Զանազան Մասնաճիւղերէ և ընկերներէ ստացուած բազմաթիւ անխոհեմ գրութիւններ ու նիւթ, որոնց մէջ մանաւանդ զէնքի ու ինքնապաշտպանութեան մասին կը խօսուի հայկական միամտութեամբ:

Խիստ փափուկ է իմ դիրքս ալ, ինչու որ «Հնչակեան Կուսակցութեան Պատմութեան» համար քսան տարիէ ի վեր հաւաքած նիւթերու մէջ կը գտնուին, ի մէջ այլոց, Մակեդոնական, Արաբ, Ռուս, Վրացի և այլ դաւադրական օտարազգի կուսակցութեանց պետերուն կարգ մը գրութիւնները, ինչպէս նաև Արմենականներու, Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Վերակազմեալներու և Հնչակեանութեան փոխ-յարաբերութեանց վերաբերեալ անանկ սօքիւմաններ, որոնք թէև զիս լոկ պատմական-իմաստասիրական տեսակէտով կը շահագրգռեն, բայց չարամիտ հարցաքննիչներու ակնոցով կրնան ուրիշ կերպ դիտուիլ, ուրիշ մեկնութիւն վերցնել և առօք իրաւօք նստեցնել մեզ ամբաստանեալի նստարանին վրայ...: «Գող՝ սիրտը դող»:

Յաջորդ օրն ալ մինչև երեկոյ կապասնք մեր հերթին ու կը ցաւինք որ հնարաւորութիւն չ'ունինք ու է կերպով լուր մը հասցնելու խմբագրատուն, գէթ կարեւոր թղթերուն մէկ մասը ապահովութեան տակ առնելու և այսպէսով չարիքը կղզիացնելու համար:

Վերջապէս գիշերը վրայ կը հասնի և կսկսին մէկիկ-մէկիկ կանչել մեզ:

Բնակունի նոյն օրն արձակուած էր: Հետզհետէ արձակուած էին նաև Մուրատ, Տօքթ. Ճէլալ, Ճանկիւլեան, Թումաճեան և ուրիշներ:

(*) Տես Վերածնունդի Երկունքը (ներկայ գրքին Ա. Հատորը) էջ 56:

Կէս գիշերէն քիչ յետոյ կարգը ինձ եկած էր: Ոստիկան մը կառաջնորդէ զիս օստիկանութեան ընդհանուր տնօրէն Պէտրի պէյի առանձնասենեակը: Ներկայ են ինքը Պէտրի պէյ և մինչև այն օրն ինձ անծանօթ մէկը, կարճահասակ պաշտօնեայ մը (քաղաքային բաժանմունքի տնօրէն Րէշատ պէյն ըլլալը հարցաքննութեան ընթացքին մէջ յայտնուեցաւ):

Աթոռ մը ցոյց տրուեցաւ և նստելուս պէս սկսաւ հարցաքննութիւնը:

Անունս և հասցէս արձանագրուելէ յետոյ Պէտրի պէյ երկու խօսքով բացատրեց ձերբակալութեանց շարժառիթները, որոնք 3 կէտերէ կը բաղկանային, այն է՝

Ա.— Բէօսթէնճէի Ժողովին դաւադրական որոշումներուն հանդէպ մեր դիրքը:

Բ.— Ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյի անձին դէմ կազմակերպուած մահափորձը և

Գ.— Մեր յարաբերութիւնները Սապահ-Կիւլեան - Վարդապետ-Փարամազ և Ընկ. հետ:

Այս երեք կէտերուն շուրջ բանաձևուած շեշտակի հարցումներուն պատասխանեցի հետեւեալ իմաստով:

— Տաճկաստանի Հնչակեան Կազմակերպութիւնը Սահմանադրութենէն յետոյ ղեկավարուած է ու կը ղեկավարուի Պոլիս գումարուած Զ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովի որոշումներով, որոնք ծանօթ են կառավարութեան և դրուած են բացարձակապէս շիկալ (օրինական) հողի վրայ: Մեր Ծրագիրն ու Կանոնագիրն ալ հաստատուած և արտօնուած են օսմ. կառավարութեան կողմէ: Այդ որոշումները և Ծրագիրն ու Կանոնագիրը պարտաւորիչ են Թիւրքիոյ մէջ ապրող ու գործող մէն մի Հնչակեանի: Արդ, 7րդ Ընդհ. Պատգ. Ժողովը տակաւին գումարուած չէ: Իսկ Բէօսթէնճէի մէջ հաւաքուողները քանի մը անհատներ են և զեր, կուսակցութեան մէկ քառորդն իսկ չեն ներկայացներ և ասկէ զատ նոյն իսկ այդ թերի կազմը պատգամաւորութեան օրինական հիմերէն զուրկ է: Տաճկաստանի Հնչակեանութիւնն այդ հաւաքոյթին մասնակցած չըլլալով, անոր «որոշումներն» ալ ու է արժէք չեն կրնար ունենալ: Մենք հրապարակաւ բողոքած ենք անոր թէ՛ կազմութեան և թէ՛ որոշմանց դէմ: Բողոքողներու առաջին գծին վրայ կը գտնուիմ ես, քանի որ Բեօսթէնճէի Ժողովը զիս արտօնած է կուսակցութեան օրինական «Հնչակ»ի մէջ...:

— Հմայեակ էքէնտի ընդմիջեց Պէտրի պէյ, ձեր արտաքսման պա-

բազանները անծանօթ չեն մեզ, ինչպէս նաև ձեզ հետ Մուրատի, Զաքարեանի, Եղիկեանի, Օղանեանի և քանի մը ուրիշ Հնչակեաններու հալածուիլը Սապահ-Կիլիկեանի փարթիին կողմէ։ Բայց զիտել կուտամ թէ դուք Քէօսթէնճէի ժողովէն առաջ ալ արտաքսուած էիք կուսակցութենէն։ Կրնա՞ք այս մասին բացատրութիւն մը տալ։

ՍԱԳՈՒՆԻ-ՍԱՂԱԹԻԷԼ ԳԵՈՐԳԵԱՆ

(«Վերածնունդի» Երկուները, էջ 35—37)

—Երբ Սապահ-Կիլիկեան Պոլսոյ մէջ գործի դուրս անցաւ, իր պաշտօնն օգտագործելով ջանաց հրապարակէն հեռացնել բոլոր մտաւորականները՝ միայնակ իշխելու մարմանով։ Միջոցներու մէջ խտրութիւն չ'դնելով աջ ու ձախ հալածեց կուսակցութեան կարող ուժերը, ամեն ճիգ ըրաւ զանոնք վարկաբեկելու, սեւացնելու և անանկ վիճակի մը հասցնելու, որ ա'յլևս անկարող ըլլան բողոքելու իր ծուլութեան, ապիկարութեան, խտնակչութեան եւ օրինազանցութեան դէմ։ Սապահ-Կիլիկեանի հալածանքէն զերծ չ'մնաց ուէ Հնչակեան որ, կուգէր անշուշտ հետեւիլ կուսակցութեան Կանոններուն ու որոշումներուն։ Զիս մանաւանդ կ'ատէր անոր համար որ կը տեսնէր թէ անձնական միջոցներովս լրագիր կը հրատարակեմ և կուսակցութեան շարքերը զիտակ կը պահեմ իրենց պարտքին և իրաւունքին։ Իմ իւրաքանչիւր յայտնութիւնս նոր առիթ մը կըլլար գրգռելու Սապահ-Կիլիկեանի չար նախանձն և ատելութիւնը։ Իմ և Սապահ-Կիլիկեանի հակառակութիւնը նոր բան չէ, երկար տարիներէ ի վեր գոյութիւն

ունի անիկա և այս պարագան կազմակերպութեան ծանօթ ըլլալով, Տաճկաստանի Հնչակեանները զիս պաշտպանած են ամեն գնով, քաջակրօն են թերթս և հրատարակութիւններս՝ անոնց մէջ տեսնելով շրջահայեցութեան և օրինականութեան գրօշմը։ Այս էր պատճառը, որ երբ Սապահ-Կիլիկեան զիս ամբաստանեց թէ Դուրեան Պատրիար-

ՄՈՒՍՍԻ Կիլիկիոյ գործիչներէն

քին և Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իրր թէ, համակիր ըլլալովս կը դաւաճանէի Հնչակեանութեան շահերուն և այս պատրուակով զիս նախ չեղոքացուց և յետոյ ալ արտաքսեց Հնչակեանութենէ, գրեթէ ամբողջ կուսակցութիւնը զայրացաւ Սապահ-Կիլիկեանի այս ընթացքին դէմ, բողոք բարձրացուց, իմ իրաւունքներս ճանչցաւ։ Ասոր կարկառուն ապացոյցը այն եղաւ որ մինչև արտաքսուիլս չարաթիւ անգամ մը հրատարակուող թերթս, ընկերներու աջակցութեան չնորհիւ, սկըսաւ չարաթիւ երեք անգամ ելնել և վերջապէս հիմա ալ միջոց կը արուի ինձ Կոնստանդնուպոլիս օրաթերթի վերածելու։ Այս պատմածներէս ինքնին կը հետեւի թէ՛

Ա.— Ես Քէօսթէնճէի ժողովի որոշումներուն համամիտ չեմ կըրնար ըլլալ, ինչպէս որ համամիտ չեն թիւրքիոյ բոլոր Հնչակեանները.

Բ.— Զիս արտաքսող ժողովի կազմին դէմ ալ դիրքս որոշ է և անհամբեր կսպասեմ համակուսակցական ժողովին՝ հոն իմ բողոքներս ու բացատրութիւններս կուսակցութեան ներկայացնելու համար։

Գ. — Ակնարկուած խմբակին հետ ու է յարաբերութիւն չէի կըրնար ունենալ, թէ՛ յիշեալ պատճառներով և թէ՛ մանաւանդ անոր համար որ մեր Զ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը բացէ ի բաց արգիլած է մեզ ամեն չիտում և յարաբերութիւն արտասահմանի ու է Հնչակեանի յետ: Գալով Թալէաթ պէլի կեանքին դէմ կատարուելիք մահափորձի մը խնդրոյն, վստահ եմ թէ սուտ ու անհիմն բան մը պիտի ըլլայ: Նախ՝ այս կարգի մահափորձի մը խօսքը առաջին անգամ ըլլալով հոս է որ կը լսեմ. երկրորդ՝ մեր Կուսակցութիւնը սկզբունքով դէմ է քաղաքական քեռօրիւն. երրորդ՝ այս մտօք յատուկ որոշում քուէարկուած է Զ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին մէջ ևս, որուն ներկայ եմ եղած սկիզբէն մինչև վերջը, ու շատ լաւ կը յիշեմ որ այդ որոշումն անցած է միաձայնութեամբ:

Պէտքի պէյ ուղեց գիտնալ թէ վերջին օրերը ե՞րբ և ո՞ւր տեսնուած էի Փարամազին հետ և թէ ի՞նչ էր մեր տեսակցութեան նպատակը:

Պատասխանեցի թէ մօտէն կը ճանչնամ Փարամազը, որուն հետ սակայն երկար ժամանակէ ի վեր բնաւ տեսակցած չէի, այն պարզ պատճառով, որ Փարամազ Պոլիս չէր գտնուեր: Միայն քանի մը օր առաջ Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ, Ազգային Ժողովի նիստի պահուն, ունկնդիրներուն մէջ նշմարեցի Փարամազի դէմքը:

— Ի՞նչ խօսեցաք Փարամազին հետ:

— Փարամազի հետ խօսիլ չէի կրնար, ինչու որ Ժողովական մը չ'կրնար ունկնդիրներու բաժնին մէջ գտնուող մէկուն հետ խօսակցութեան բռնուիլ: Իսկ նիստը փակուելէ յետոյ պատահութիւն չունեցայ զինքը տեսնելու:

— Ժողովէն յետոյ չ'տեսնուեցա՞ք: — Երբէ՛ք:

— Տօքթօր Պէննէի՞ հետ ինչպէս է յարաբերութիւննիդ:

— Պաշտօնական: Ազգային Ժողովի Հնչակեան Խմբակցութեան պատկանելով, նախապատրաստական խորհրդակցութեանց պահուն կը հանդիպինք միմեանց:

— Ո՞ւր տեղի կունենան այդ խորհրդակցութիւնները:

— Յաճախ Կոնակի խմբադրատան մէջ և երբեմն ալ բուն իսկ Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ:

— Որո՞նք կը մասնակցէին այդ խորհրդակցութեանց:

— Հնչակեան Ազգ. Երեւոյթաններ միայն:

— Շատ լաւ: Կը հաճե՞ք բացատրութիւն մը տալ Արշաւիր Սահակեանի դէմ հրատարակած յօդուածներուդ մասին:

— Արշաւիր Սահակեան կոչուող պարօնը ըստ իս անկարագիր մէկն է որ՝ «գաղտնի ոստիկանութեան» սկզբունքով դէմ եղող Կուսակցու-

թեան մը մէջ տակաւին իր անդամակցութիւնը չ'խղած՝ գաղտնի ոստիկան կարձանագրուի և սուտ ու փուտ զրպարտութիւններով անմեղ քաղաքացիներ յայտ կառավարութեան կասկածի տակ կը ձգէ...

— Սակայն ի՞նչ բան կստիպէր ձեզ հրապարակաւ իբր մանիշ-լըրտես ներկայացնել կառավարութեան ծառայող պաշտօնեայ մը և նոյն-իսկ իր պատկերը դնել ձեր թերթին մէջ, որով արգելք կը հանդիսանայիք իր պարտականութիւնը կատարելուն:

— Ներեցէք, մարդ մը չ'կրնար միւլենոյն ժամանակ թէ՛ կառավարութեան ծառայել և թէ՛ կուսակցութեան մը, որուն գլխաւոր նպատակներէն մէկն ալ կառավարական պաշտօնէութեան սխալները քննադատել և երկրին համար վնասակար հաստատութեանց ջնջումը պահանջել է: Այդ հաստատութիւններէն մէկն ալ, ինչպէս ըսի, գաղտնի ոստիկանութիւնն է, որուն raison d'être կը ժխտենք մենք...

— Արշաւիր Սահակեանի պէս պաշտօնեայ մը հրապարակաւ խայտառակելուն մէջ ի՞նչ օգուտ կը տեսնէիք, Հմայեալ էֆէնտի:

— Անկեղծ օսմանցի ի և դադափարական Հայու պարտքս կը կատարէի:

— Ուրիշ պատճառ:

— Կոնակի ուղղութիւնը մէջտեղն է: Ես միշտ քննադատած եմ ո՛չ միայն ապիկար պետական պաշտօնեաները, այլև ազգին անարժան գործիչները, առանց զիրքին ու աստիճանին խնայելու:

— Արդեօք բուն պատճառը այն չէ՞ որ գիտէք թէ Արշաւիր Սահակեան բարեկամն է Սապահ-Կիւլեանի և անոր համախոհներուն:

— Հաւատացէ՛ք, պէ՛յ, որ ասիկա անակնկալ յայտնութիւն մ'է ինձ համար... Ասով հանդերձ կրնաք վստահ ըլլալ որ ես Կոնակի մէջ a priori դատած չեմ ո՛ւրէ մէկը:

— Գիտե՞ք թէ ով է Արշաւիր Սահակեան:

— Արշաւիր Սահակեան նախ օսմանցի մըն է և չարաչար կը գործածէ օսմանեան կառավարութեան վստահութիւնը, նենգաւոր յերիւրանքներով մոլորեցնելով իր պետերը: Արշաւիր Սահակեան Հայ մընէ և գիտակցաբար կը վնասէ իր ազգին անդամներուն, իր երեւակայական վերադրումներով զանոնք դժբաղդութեան մատնելով: Արշաւիր Սահակեան քրիստոնեայ մըն է և մէկէ աւելի կ'իներ առնելով, կը լքէ զանոնք, ինչ որ քրիստոնէական օրինաց դէմ է: Արշաւիր Սահակեան մարդ մըն է, որ սակայն օրէնքով մարդուն արգիլուած գրամաշորթութեան, գողութեան, ամեն ստորնութեան կը զիջանի...

— Բաւական է, ընդմիջեց Պէտրի պէյ, ձեռքի շարժումով մը հրամայելով արձանագրող պաշտօնէին, որպէսզի գրածները կարդայ:

Հարցաքննութիւնն ամփոփուած էր իր ընդհանուր գիծերուն մէջ: Մէկ-երկու անձնութիւններ մասնանշեցի, զորս սրբագրեցին և, ընկալեալ սովորութիւններու համաձայն, ստորագրել տալով, Պէտրի պէյ զանգահարեց և ներս մտնող ոստիկանին հրամայեց տանիլ զիս:

Վերադարձանք մեր նախկին արգելարանը:

Շատ չ'անցած, վերստին կանչուեցայ, այս անգամ ներքնայարկի քովսէրութեան սենեակը, ուր ընակարանիս հասցէն առին և յայտարարեցին թէ կրնամ Եփեսոս: Ինձմէ առնուած իրեղէնները վերադարձուցին կնքուած վիճակին մէջ և գիշերանց վերադարձայ Ենի-Գարու, բնակարանս, ուր կրնա գոյ խորին մտատանջութեան մէջ, ինչու որ նոյն թաղը բնակող Մկրտիչ Բնակունի օր մը առաջ արձակուած էր և իմ վար դրուելը յուզուած պատճառած էր:

Նոյն գիշերը և հետզհետէ արձակուած էին նաև Զաքարեան, Արծրունի, Լեւոն Բալասանեան, Ստեփան Դանիէլեան, Զէյթունցեան, Սաբօ և այլք:

Անոնք որ չ'արձակուեցան, զրկուեցան Պատերազմական Ատենի բանտը:

ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԶԱՆՔԵՐ

Մինչ մէկ կողմէն կալանաւորներու և դուրսէն հրաւիրուող ընկերներու հարցաքննութիւնները կը շարունակուէին Պատերազմական Ատենի առջև, միւս կողմէ՝ Ազգ. Պատրիարքարան, Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարիչ Մարմինը և Կոնակի խմբագրութիւնը ազդու դիմումներ կը կատարէին՝ դատաւարութիւնը փութացնելու և բանտարկեալներն արձակելու համար: Այս առթիւ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Տ. Զաւէն Ս. Պատրիարքին կորովի ձեռնարկները, քանիցս անձամբ կամ թագրիրով դիմեց Ներքին գործոց և դատական նախարարութեանց և Պոլսոյ Կեդրոնի հրամանատարութեան: Հայ մէպուսներէն Վարդգէս, Պարսամեան և Հալաճեան նոյնպէս աշխատեցան այս ուղղութեամբ:

Այս քուրֆա խոստումներ կըլլային միշտ, հաւաստիացումներ կը

տրուէին, հրահանգներ ու հրամաններ կը տեղային և սակայն... ապարդիւն:

Ամենէն որոշ պատասխանը սա էր թէ կառավարութիւնը ինքն ալ կը փափաքի օր առաջ վերջ մը տալ գործին, բայց խնդրին բնոյթը բազմակողմանի քննութիւն և երկար ժամանակ կը պահանջէր:

Գործը ընդարձակ էր և կնճոռոտ. թարգմանչի պակասն ալ որոշ դեր կը խաղար: Պատ. Ատենի Հարցաքննիչ Մարմինը սեղանին վրայ կը զտնուէին անգլիէն soukhenk (նամակ, հեռագիր, շրջաբերական, գիրք, թերթեր), որոնք հմուտ և մէկէ աւելի թարգմանիչներու կը կարօտէին: Միակ թարգմանիչը Կրթական Տեսուչ Սիւրէյա պէյն էր, որ իր պարագոյ ժամերուն միայն կրնար թարգմանութեամբ զբաղիլ: Բացի այդ, թարգմանուելիք նիւթերը խրթին, տեսական թերմիւններով խզնողուած էին և շատ բան անհասկնալի:

Նոյն բանը կրնայ ըսուիլ նաև Հարցաքննիչ Մարմնի նախագահ Հիւսէին Հիւսնի և հարցաքննիչ Րիզա և Հայտար պէյերու մտաւոր կարողութեան մասին: Այս պարզ գիտութեանները բնաւ հասկացողութիւն չունէին սօսիալիզմի, ընկերային յեղափոխութեան, կուսակցական իրաւակարգի, պրօպականտի և ալիտացիայի, պետական ոճերու (բէժիմ) և այլնի մասին: Խեղճերը փորձանքն էին ընկած: Երեւակայեցէք թերուս հարիւրապետ մը, որ թուրքերէնէ տարբեր ու է լեզուէ բան չ'հասկնար, և այդ մարդը պիտի հարցաքննէր, օրինակ, Փարամազը՝ միջազգայնականութեան, դատակարգային պայքարի, ընկերութեան փոխ-յարաբերութեանց, անձանթ վարդապետութեանց շուրջ: Շատ անգամ անանկ կատակերգական երևոյթներ կը պարզուէին և այնպիսի փափուկ կացութիւն կ'ստեղծուէր, որ հարցաքննիչը կըստիպուէր չեղիլ պարագաներուն լրջութենէն և... խնդալ ու խնդացնել մեզ ևս, որովհետև մեր պարզած «թէօրի»ները մարդուն գանկին մէջ չէին կրնար տեղաւորուիլ: Ուստի կ'անճրկէր, և կա'մ «պունտան վազ կեցիլիւ» ըսելով, կը գծէր հարցարանը, կամ «Հիմա գնացէք, ուրիշ ատեն մը կը մտածենք այս մասին» կը վճռէր:

Ամիսներով գացինք-եկանք և սակայն շատ մը քօնափ խնդիրներ մնացին մթութեան մէջ: Բուռնիսկ Նախագահը յաճախ կը գանգատէր.

— Աման եփեկեխ, Կոյի պիր իշ աչընըզ պաշընըզա, Կոյի պիր պիշայի սոգտուուզ պիզի ֆի, իյիկեհեկ ևե կիպի չըգանաղընըզ պիշիկեյորուզ... Եանու, սիզիկ պաշա պիր սիլիկիզ եօ'ֆ մու...:

Օր մը հարկ եղաւ «Referendum»-ի մասին բացատրուիլ. կէս ժամ խօսեր եմ ժողովրդական նախաքուէի մասին և կարելի չէ եղել

հասկցնել թէ այդ բառին մէջ թուրք կառավարութեան դէմ դաւելու իմաստ չկայ: Ստիպուեցանք դիմել Պատերազմական Ատեանի նախագահ Նաֆըզ պէյին, որը — զարգացած մարդ — քահ քահ խնդալով ապահովցուց թէ անվնաս մէթօտի մը մասին է խօսքը:

— Այդ պարագային դուք հարցաքննեցէք մեզ, տէր նախագահ, ըսի, որպէսզի սա անվերջ խնդիրը վերջ մը գտնէ:

Նաֆըզ պէյ քմծիծաղով պատասխանեց.

— Ուրախ չէ՞ք որ մեր զապիթները տրամադրած ենք, ձեր դատարները անոնց սորվեցնելու համար: Գացէք, յարմարեցէք, բան մը վար վեր. վնաս չունի...

Եւ այսպէս ամիսները կ'անցնէին, բանտարկեալները վարը, զընտանին մէջ կը տառապէին, և վերը պէտք կըլլար դասախօսութիւններ ընել: Դրո՞ւ կարեւոր ընկերներն ալ միշտ կը կանչուէին և երկար բարակ կը հարցաքննուէին:

«Վա՛յ քեզ քաղաք, որոյ քաղաւորոյ մահուակ է»:

ՄԱՏՆԻՉԻՆ ՄԱՅԱՓՈՐՁԸ

1915 Յունվար 29ին, Վարդանանցի հինգշաբթի օրը, Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն մէջ պիտի քարոզէր Կէտիկ-Փաշայի քարոզիչ Տ. Օհան Վրդ. Կարապետեան և Կոմիտաս վարդապետ ալ պիտի երգէր: Նախորդ իրիկունքէ կը Վճռենք կնոջս և Բնակունիին հետ ներկայ ըլլալ այդ հանգէսին:

Գիշերը ճամբ 11ը քառորդ անցած, դրան զանգը կը հնչէ անսովոր ուժգնութեամբ: Ներս կը մտնեն Կէտիկ Փաշայի միւթար Օհանիկ էֆ. Ասլանեան, թաղին պահապանը և 3 գաղտնի ոստիկաններ, որոնք կը հրամայեն իսկոյն հագուիլ և հետեւիլ իրենց: Կ'ուզեմ պատճառն իմանալ:

— Ձերբակալուած ես, կ'ըլլայ պատասխանը:

Կնոջս հրաժեշտ կուտամ և կը հետեւիմ ոստիկաններուն, որոնք Ոստիկանութեան Տնօրէնութիւնը կը տանին զիս և կ'արգելափակեն նեղլիկ խուցի մը մէջ: Ժամեր յետոյ կը հանուիմ Րէշատ պէյի առջև, որ զիս կը հարցաքննէ: Բոլոր հարցումները Սրամ Ալըքպաշեանի չուրջ կը դառնան, անոր հետ ինչ յարաբերութիւն և իր մասին ինչ կարծիք ունենալս կը հարցնէ:

Կը պատասխանեմ թէ շատ մտերիմ ենք, ամէն օր կը տեսակցինք,

թերթիս վարչական պաշտօնեան է և չատ բարի, մաքուր ու ազնիւ նկարագրի տէր մէկն է Ալըքպաշեան:

Հարցաքննութենէն ձերբակալութեանս պատճառը չ'հասկցուիր, բայց կը կռահեմ որ Րէշատ պէյ անսովոր լրջութիւն մը ցոյց կուտայ:

— Հմայեակ էֆէնտի, մեկտուֆ սընըզ (ձերբակալուած էք), ըսաւ և հրամայեց ոստիկանին որ զիս «Աիսթեֆեթիֆան» տանի: Ոստիկանը վրաս գլուխ խուզարկելէ, և ունեցածներս առնելէ յետոյ զիս առաջնորդեց արգելարանը, ուր կը մնամ 48 ժամ, առանց բան մը կռահել կրնալու:

Ուրեաթ կէս օրին կը լսեմ մեր անձնուէր և սիրելի ընկերուհի Օր. Նունիկ Տէր-Ղեւոնդեանի և կնոջս ձայնը, վերին աստիճանի յուզուած շեշտերով: Քօմիսէրէն կը պահանջեն ուր գտնուիլս իմացընել: Քօմիսէրը բրտօրէն կը պատասխանէ թէ չի գիտեր ուր ըլլալս: Աղմուկն երթալով կ'աւելնայ և վերջապէս կը լսեմ Քօմիսէրին ցասկոտ հրամանը.

— Ոստիկաններ, այս հանրմանը դուրս հանեցէ՛ք:

Քիչ յետոյ լռութիւն տիրեց: Ասոր վրայ զիս փոխադրեցին ուրիշ սրահ մը, ուր կը տեսնեմ բազմաթիւ Եւրոպացիներ, շատ մը ֆրանսիացի, թուրք, Գնչու կալանաւորներ: Շարաթներէ ի վեր հող կ'սպասեն այդ խեղճերը, առանց հարցաքննութեան:

Այդ գիշերն ալ հող կանցնեմ, անպատմելի աղտերու և սոսկալի ժխորներու մէջ:

Շաբաթ, կէս օրէ ետք, կը կանչուիմ Րէշատ պէյի մօտ, որը երկար բարակ հարցաքննութեան մը կ'ենթարկէ զիս: Այդ առթիւ, առաջին անգամ ըլլալով, կիմանամ թէ Յունվար 28ի իրիկունք, Բերայի մէջ մահափորձ է կատարուեր Արշաւիր Սահակեանի դէմ և թէ ատրճանակի երկու գնդակով զարնուեր է: Կը զարմանամ, երբ կը ատրճանակի թէ մահափորձին մասնակից է նաեւ... Ալըքպաշեան: Խորին վրդովմունքով կը բողբոքեմ այդ վերադրումին դէմ և կը պնդեմ թէ Ալըքպաշեան չ'կրնար մասնակից ըլլալ: Ոգի ի բոլին կը պաշտպանեմ ամենասիրեցեալ ընկերս, կը վստահացնեմ թէ սիրով պիտի կրեմ անոր պատիժը, եթէ մազի չափ յանցանք գտնուի անոր վրայ:

Րէշատ պէյ հարցաքննութիւնը առաջ տանելով համոզում կը դոյացնէ որ իսկապէս մինչեւ այդ բողբոքին անտեղեակ էի մահափորձէն: Արդէն դէպքը պատահելէն հազիւ կէս ժամ յետոյ ձերբակալուեր էի տանս մէջ գիշերազգեստով:

Վրայէս առնուած թղթերն ու դմելիս ինձ վերադարձնելով

յայտնեց ինձ թէ ազատ եմ, կրնամ մեկնել: Յորեկուան ժամը Յին տուն կը վերադառնամ և հոն կ'իմանամ որ Ալըքպաշեան և ուրիշներ ալ ձերբակալուած են եղեր, ճիշտ իմ ձերբակալուած միջոցիս: Իսկ Մուրատ, Ծանկիւկեան, Զաքարեան, Արծրունի, Թումաճեան և ուրիշ ընկերներ, առանց բանտարկուելու, լոկ հարցաքննութեամբ մը արձակուած էին: Կը վաւթամ անոնց քով և կուգեմ լուսարանուիլ: Այո՛,

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ և ողորդ ԱՌԱՔԷԼ ԽՈՇՈՐԵԱՆ
(«Վերածնունդի» երկուսը, էջ 24)

մահափորձը տեղի է ունեցեր, բայց թէ ինչպէս և որո՞ւ կողմէ՝ կը մնայ անյայտ:

Շաբաթ իրիկուն Օր. Նունիկ Տէր-Ղեւոնդեան իր անգուգական բարեկամութեան նորագոյն ապացոյցը կուտայ, զիս և կիս իրենց տունը հրաւիրելով և հատընտիր հրաւիրեալներու ընկերութեան մէջ Բարեկենդանի զուարթ ժամանցով մը կրած յուզումներս մոռցնել ջանալով: Բայց կրնայի՞նք ուրախանալ, երբ մեր անբաժան ու պաշտելի ընկերը, Ալըքպաշեան, մէջերնիս չունէինք:

ԿՐԿԻՆ ԿԸ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԻՄ

Չորս օր շարունակ հազար դուռ կ'իյնանք, Ալըքպաշեանը դուրս բերելու նպատակով: Ամէն փորձ անօգուտ: Գոնէ տեսնել կ'ուզենք: — Անկարելի է տեսակցիլ Ալըքպաշեանի հետ, կը պատասխանուի ամէն կողմէ:

Փետրուար 5ին, ոտիկան մը, Պատերազմական Ատեանի Հարցաքննիչ Մարմնոյն կոչնադրով կը ներկայանայ ինձ և կը խնդրէ ան-

ԺԵՆ. ՍՈԿՐԱՏ ԽԱՆ ԳԵԼՕՅԵԱՆՑ
(Հնչակեան գործիչ, Պարսկաստան)

ՅԱԿՈԲ ԲԱՐԵՋԱՆԵԱՆ
(Հրապարակագիր-Դործիչ, Ամերիկա)

միջապէս հետեւիլ իրեն: Հարցաքննիչ Րիդա պէյ կը հարցնէ ինձ թէ ո՞ւր է Ալըքպաշեան:

Կը պատասխանեմ թէ ոտիկանութեան բանտն է:

— Պատճառ:

— Բերայի մէջ դէպք մը պատահեր է և Ալըքպաշեան, անշուշտ թիւրիմացութեամբ, կասկածի տակ ընկած է:

Դէպի կախողան

3712 - 2002

236 - 90

Հոս ալ հանգամանօրէն կը պարզեմ Աչրքապաշեանի նկարագիրը, և կը վստահացնեմ թէ այդ մարդը ու է ապօրէն գործի մասնակցի չի կրնար:

— Հրանդ անունով մէկը կը ճանչնա՞ք: — Ո՛չ:

— Գարեգինը: — Գողթիկեան մը կը ճանչնամ, որ հոս չէ:

— Ազատ էք մեկնելու, կ'ըսէ հարցաքննիչը և այս հարցաքննութեան բան մը չ'հատկացած, կը հեռանամ Պատերազմական Ատեանէն:

Նոյն օրը Չաքմաքճըրլար, խանի մը մէջ, ընկերով մը կը հանդիպի և անոր հետ երկարօրէն կը խօսինք Արշաւիրի ղեպքին, Աչրքապաշեանի ձերբակալութեան և յարակից խնդիրներուն շուրջ:

Երեկոյեան ոստիկանութիւնը վերստին ձերբակալեց զիս և քանի մը ժամ խցարգելութեան ենթարկելէ յետոյ, զիս տարին Րէչատ Պէշին մօտ:

Կը հարցաքննուիմ նորէն: Այս անգամ Րէչատ պէյ կը յայտնէ թէ Արշաւիրի մահափորձէն 4-5 օր առաջ Աչրքապաշեան զգուշացուցած է զիս և խորհուրդ տուած որ վտանգաւոր թղթերս ու զէնքերս պահեմ:

Սոսկալի՛ բան, և ո՞րիչէ կրնար Րէչատ պէյ գիտնալ այս պարագան...

Յայտնութիւնն անմեկնելի մնաց: Բայց վճռականապէս ժխտեցի:

— Ատանկ նախազգուշութիւն մը եղած չէ ինձ:

Հոս Րէչատ պէյ բառ առ բառ կը պատմէ ինձ այն խօսակցութիւնը, զոր ունեցած էի նոյն օրը Չաքմաքճըրլարի խանին մէջ... Հասկցուեցաւ, մատնանշուած էի տուճ-փառօք:

— Ոստիկանն'ր, խուզարկութիւն կատարեցէք, կը հրամայէ Րէչատ պէյ, և զիս կը զրկէ ոստիկանութեան բանտը, որտեղ կը հանդիպիմ քանի մը բանտարկեալներու. — յոյն օղկավաճառ մը, վրացի ժան Պէճմանօֆ, Զուլիգերիացի Մ. Էմիլ, Թրէր Ստեֆան, տէրվիչ Թահսին Պապա (վնուկ մը որ աշխարհիս չորս կողմը պտտած է), Ամերիկահապատակ հայ մը և Գարեգին անունով հիւանդկախ երիտասարդ մը, որուն համար ըսուեցաւ թէ «կնոջական» խնդրով մը բռնուած է:

ԴԷՊԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆ

1915 Փետրվար 7ին, չարաթ երեկոյ, ոստիկան մը՝ Skruushap Մերիֆ Բունսնալըրըմա՝ մակազրութեամբ տօսիէ մը ձեռքը բռնած, բանտին դռան առջև կը պոռայ. — Փաղտը Հնայեակ Արամեանց, Ա-

րաքիւրի Արամ Աչրքապաշեան, Գարափապաշ Գարեգին Պողոսեան, Արաքիւրի Հրանկ Եկաւեան:

Պահակ ոստիկանը գիտ և Գարեգինը դուրս հանեց, Աչրքապաշեան և ուրիշ անձանք զինուորական երիտասարդ մը (Հրանդ Եկաւեան) դուրսը կապահեց:

— Հայտնի՛ Տիվալը Հարպա, հրամայեց Քոմիսէրը և խումը մը տափեաներ մէջ չըջապաւելով կը տանին Պատերազմական Ատեան:

Փողոցներուն մէջ բազմաթիւ ծանօթ անցորդներու կը հանդիպինք, որոնք ապշահար կը հետեին մեր թափօրին, ջանալով տեղեկութիւն մը կորզել: Կ'անցնինք:

Ժամը 6,30ին կը հասնինք Պատերազմական Ատեանի բանտին անօրէնութեան յարկարամինը, ուր չորսս սենեակ մը կը դնեն, մինչև որ թղթածրարը Կեղրոնի Հրամատարութեան մակազրութեան ենթարկուի:

Աչրքապաշեան, Եկաւեան և Գարեգին զարմանք կը յայտնեն, որ «գործ»ին հետ ու է կապ չ'ունենալովս հանդերձ զիս ալ կցած են իրենց: Կեանքիս մէջ առաջին անգամ կը տեսնէի Հրանդ Եկաւեանը, իսկ Գարեգինը երկօրեայ բանտարկութեանս միջոցին միայն տեսած էի, այն ալ առանց զխոսալու թէ Արշաւիրի մահափորձին հետ կապ ունէր: Եկաւեան և Գարեգին երկարօրէն հարցաքննուած էին, բայց իմ մասին բնաւ հարցում ուղղուած չէր իրենց: Աչրքապաշեանին հարցուցած էին թէ ես ալ մասնակից էի «գործին», որուն ժխտական պատասխան էր տուած, միայն ձնշուծի ներքև յայտնած է եղեր թէ զիս նախազգուշացուցած է: Կէս ժամու չափ սպասեցինք: Աչրքապաշեան խորապէս ցաւ կզգար, որ բոլորովին անտեղի կերպով կը բանտարկէին զիս:

— Ընկե՛ր Արամեանց — ըսաւ Աչրքապաշեան, — վստահ եղիր որ Արշաւիրի ղեմ Կոհակի մէջ հրատարակած յօդուածներուդ համար կը բանտարկուիս, պարզապէս այդ շանը «խաբրը շինեղո» համար: Տիկին Արամեանցին կերպով մը լուր զրկէ որ Յարութիւն էֆ. Մոստիշեանին բարեխօսութիւնը խնդրէ. գիտեմ որ կը սիրէ քեզ և ջանք չ'ինայեք, ապահովաբար պիտի ազատիս կարճ ժամանակէն:

Բանտին անօրէնը դուռը բացաւ և:

— Թղթերնիդ եկաւ, ըսաւ, հո՛ս եկէք: Եւ դառնալով տիրահրուշակ Ֆեհմի օնպաշին, հրամայեց. — Բանտ տա՛ր ասոնք, սա ծերը (Աչրքապաշեան) և սա հիւանդը (Գարեգին) Մեծ ԳՕՎՈԻՇԸՐ զիր, իսկ միւս երկուքը ԻՆՇԱՍԹԸ ձգէ. երկուքն ալ երիտասարդ են, կը դիմանան...:

Ֆէհմի անհանդուրժելի լուսանքներու տարափ մը տեղացուց մեր գլխուն և ձեռքի բանալիներու տրցակով հանդիպած տեղերուս իջեցնելով, ցրտաշունչ սանդուխներէն վար վազցուց:

Հոգ չէր, չափ զօրաւոր պատճառներ պիտի ունենայինք մոռնալու այդ հարուածները:

«Յերեւելն արեգական կորնչին աստեղք»...

Այլքալաչեանն ու Գարեգինը ընդարձակ և լուսառատ սրահ մը մտցուց, որուն դռան առջև ցցուած էր պահակ զինուորը՝ սուինն հրացանին ծայրն անցուցած:

— Եթէ այժմ Պատերազմական Ատեանին բանտը, կը խորհէի ինքնիրենս, անտանելի տեղ մը չէ:

Վայրկեան մը յետոյ, սակայն, երբ աքաղի հարուածներով մեզ մտցուց կրկնակի փականքներով կղպուած վանդակադռնէ մը և անկէ ալ... անաւոր ինչաւոր, համոզուեցայ որ փութկոտ եմ գտնուեր վճռիս մէջ:

— Օյա՛, Երեմիա՛, իշթե օրհընա իֆի միւշթերի, ըսաւ հրէշը և զոները չղթայելով մեկնեցաւ:

Ի Ն Շ Ա Ա Յ

Անօգ, անլոյս, խոնաւ ու ցած՝ չորս հատ քառակուսի խցիկներէ և արտաքնոցէ մը կը բաղկանայ ինչաւոր կոչուող մարդկային խամրուցը, որ կղզիացած գիրք մը ունի Պատերազմական Ատեանի տխրահրոչակ հաստատութեան ներքնայարկի հիւսիս-արեւելեան անկիւնը:

Ժամը 8 էր, երբ մտանք հոն: 20ի մօտ բանտարկեալներ զիմաւորեցին մեզ:

Հաղորդակցութիւնն ազատ ըլլալով, 4 խուցերուն բնակիչներն ալ հաւաքուեցան մեր մօտ՝ խուցը, ուր շարժելու տեղ չէր մնար այլևս: Հոն են Փարամազ, Ռուբէն Կարապետեան, Պօղոս Պօղոսեան, Օննիկ Եղիազարեան, Ամասիացի Գառնիկ և ընկերը: Անձանօթ գէմքեր ալ կային, զորս հետզհետէ ներկայացուց Փարամազ. ասոնք էին Յակոբ Պատմաճեան, Թովմաս Թովմասեան, Երեմիա Մանանեան, Մուրատ Զաքարեան, Գաբրիէլ Քէչիլեան, Արմենակ Համբարձումեան, և Աբրահամ Ստեփանեան:

Հայերու թիւն ինձմով և Հրանդով 15ի կը հասնէր: Կը ներկայացնեն ինձ մահուան դատապարտուած յոյն քահանայ մը, Սամսոնի զիւ-

ղերէն և նոյն զիւղին յոյն միւթարը, նոյնպէս մահապարտ: Ասոնք իրենց զիւղին մէջ բռնի ղետեղուելիք Մակեդոնացի խալամ գաղթականներուն զիմադրած և ոստիկանութեան հետ բաղխելով, սպանութիւններ ալ գործուած էին: Քահանան ինքը քանի մը ոստիկաններ սպանած էր: Բերուած էին Պոլիս և Պատ. Ատեանի կողմէ դատուելով մահուան դատապարտուած: Ամիսներէ իվեր կսպասէին վճռին հաստատութեան, Կոյս. իրատելով: Յանդուգն կղերը անվրդով համակերպած էր ճակատագրին:

— Վրէժս լուծած եմ — կըսէր յաճախ, — մեռնիմ ալ՝ հոգս չէ. ազգս ողջ մնայ:

Արաբ Եաչար աւազակութեան պատճառով բանտարկուած էր և շատ գոհ էր իր վիճակէն: Դուրսն ատկէ աւելի հանգիստ չէր կրնար ապրիլ, մանաւանդ որ ինչաւորի մէջ մարդիկ զինուոր ալ չեն ըլլար: Ասկէ աւելի ի՞նչ կուզեն...

Ուշադրութիւնս գրաւեց չիք հագուած փաթառցաւոր հօճա մը, որ մէկ կողմ քաշուած՝ փրիսօփայօրէն կը խոկար:

Ռուբէն Կարապետեան կենսագրական գծեր հաղորդեց այդ հօճային կիանքէն.

— 150 անգամ ձերբակալուած էր իր կեանքին մէջ, միշտ անբարոյական արարքներու մէջ բռնուելով: Գրպանին մէջ կը պահէր մանրամասն նկարագրութիւնն իր խայտառակ «արշաւանքներուն ու յաղթանակներուն» ամենալարիչ ու պժգալի ոճով պատմուած և շատ մը դէպքեր ալ ստուերագծուած: Հրէշ մըն էր, անօրինակ խնկէ մը, որուն կիրքը սեռի և հասակի մէջ խտիր չէր դրած երբէք: Միշտ յաջողած է ազատել օձիքն «արդարութեան» ճանկէն, չնորհիւ իր մեծ հարստութեան:

Յայտնուեցաւ որ հօճան Եւրոպա ու Ամերիկա ալ այցելած է մէկէ աւելի անգամներ, միշտ «բերան փոխի» համար: Սահուն կը խօսէր եւրոպական մէկ-երկու լեզուներ. քիչ մըն ալ դրոց-բրոց էր. ունէր բանաստեղծութիւններու շարք մը, անշուշտ իր մասնագիտութեան շուրջ: Ծանօթ էր ընկերային բոլոր հոսանքներուն և կը պնդէր թէ քանի մը տեսակ՝ գաղափարական ճանչցուած կուսակցութիւններու կեանքն ու սկզբունքներն ուսումնասիրելով հասած էր այն եզրակացութեան թէ աշխարհի վրայ ամենքը ինքնով մը կը հետապնդեն, իրենց «ԵՍ»-ին շուրջը կը յածին և, գրեթէ միշտ ու մեն տեղ, միջոցները կարգարանան նպատակով:

— Ես ալ իմ հաճոյքս ունիմ — կեղրակացնէր — և գայն կը գոհա-

ցնեմ ինչ կերպով և երբ որ ուզեմ, ես ոչ ճշմարտություն պէս ապուշ եմ և ոչ ալ յեղափոխականներու պէս խենթ։ Ամենէն աւելի Նիկէի փիլիսոփայութեանը կը հաւնիմ, բայց իմ առանձնայատուկ ըմբռնումով... Երէկ զիս դատեցին վերի կեղծաւորները և 7 տարի բանտ վճռեցին։ 7 օր չանցած դուրս պիտի ելնեմ և կեղբոնական բանտին տնօրէնն ալ իմ կուսակցութեանս մէջ պիտի առնեմ... Այսպէս է եղած միշտ։

Վառ երեակայութեամբ և զօրեղ տրամաբանութեամբ օժտուած այս մարդը կրնար ցրերով զբաղեցնել իր ունկնդիրներն, առանց ձանձրանելու, պայմանաւ որ իր «սկզբունքներուն» չ'զպէնին։

1-2 Թուրքեր ալ կային, իբր իթիլաֆական կամ, որ նոյնն էր, իբր հակաիթիլաֆական ամբաստանութեով։ Վճռին կը սպասէին։

Այս ներկայացումներէն յետոյ ընկերներ ունեցած կերակուրներէն կը հրամցեն մեզ, քանի մը պատառ կ'առնենք, առանց խորթալ ունենալու, լոկ ընկերներու թախանձանքին տեղի տալով։ Ապա կամ փոփոխեմք մեր ցաւին չուրջ և փոխադարձաբար կը լուսաբանուինք։

Հնչակեան բանտարկեալներ կզգան իրենց սպառող վիճակին լըրջութիւնը, բայց կը հաւատան թէ մօտ օրէն Տարտանէլի առջև պիտի վճռուի Թիւրքիոյ ճակատադիրը, Սարայ Պուրնուի տուջև խոնուելիք Եւրոպական զբաւաւորներ 5 վայրկեանէն պիտի ընկէ տան այն բոլորը, ինչ որ հինգ դարէն պիտի չգործադրուէր, եթէ Պուրտոյ աշտարակներուն վրայ շարունակէր ծածանիլ Մահիկը...

Մինչև կէս գիշեր անձնատուր կըլլանք մեր խոհերուն, կանդրադառնանք կուսակցութեան տագնապալի վիճակին, կը պարզենք երեւոյթներն իրենց խորութեան մէջ և կստիպուինք խոստովանիլ թէ արտասահմանի քանի մը գործիչներուն անհեռատեսութեան երեսէն 28 տարուան կուսակցութիւն մը խորխորատ կերթայ։ Աղէտը կատարեալ է, անկէ խուսափելու համար միջոցներ կը պակսին...

Օրուան յուզումները հանգիստ կը հրամային, մինչդեռ ցաւին մեծութիւնը թոյլ չ'տար խորհիլ հանգիստի մասին։ Կը շարունակենք մեր խորհրդածութիւնները և հաճութեամբ պիտի ուղէինք լուսցնել, եթէ հերթապահ կարճաւիճ զաժան սառտը չ'զղացնէր թէ պէտք էր մարեւ լոյսը (օդային կադի տկար կտուց մը)։ Ժամը 10էն յետոյ արթուն մնալու իրաւունք չ'կայ եղեր. գինուորական խտամբեր տիսիւրիներ կը տիրէ բանտին մէջ, պէտք կըլլայ ահամայ համակերպիլ։

Անկողին չ'ունինք, ընականարար, յարդալից խշտակ մը կը տրա-

մագրուի, բանտակից ընկերներ վերարկուներ կուտան մեզ և կը պառկենք, շարունակելով ընդհատուած խօսակցութիւնը։

Արգէն անհնար է քնանալ, որովհետեւ լուսն և սոսիւլի մակաբոյժները լէզէսներով կը խուժէին մեր վրայ։ Նախկին բանտարկեալներ ժամանակի ընթացքին մէջ ընտելացած են՝ հանդիստ կը քնանան, հեռագհատէ կը մեկնին միւսներն ալ իրենց խուցերը։ Ես և Փարամազ դեռ երկար կը հաղորդենք միմեանց մեր տեղեկութիւններն ու տղաւորութիւնները։

Մեզի հակող պահակներն երկու ժամը անգամ մը պայմանադրական ձեւակերպութիւններով իրարու կը փոխանցեն հակողութեան պաշտօնը, խուցերուն դռները բանալով, բանտարկեալներն համբելով և անիմաստ հրահանգներ տեղալով։

Առաւօտեան դէմ 1—2 ժամ կը մրափենք։

ՊԱԳԱԼ ԳԱՓՈՒ

Փետրվար 7ին, Երկուշաբթի երեկոյ, զիս փոխադրեցին Պաքալ Գարու կոչուող բաժանմունքը, ուր բազմաթիւ ոճրագործներ ու մահապարտներ բանտարկուած էին։ Անոնցմէ ոմանք ծանր չղթաներ կը կրէին։ Միւս բանտարկեալներէն կղղիացած կը թխմեն զիս դարչահոտութեամբ ու աղսեղութեամբ լի խուցի մը մէջ։ Ստորերկրեայ սոսկալի գնտան մ'էր այս խուցը՝ զուրկ լոյսէ ու օդէ, աներեւակայելի խորշ մը, ուր մէկ մարդ հազիւ կը սեղմուի։ Դուռը վրաս գոցուեցաւ ու ահագին փականք մը ձգուեցաւ վրան։ Դուրսը միշտ կարտիան կսպասէր, յատկապէս ինձ հսկելու պաշտօնով։ Փոխադրող բանտապետը բարձրաձայն պատուէր առաւ պահակին ամեն հաղորդակցութեան զրկել զիս, թոյլ չ'տալ որ ս ե է առարկայ ներս տրուի կամ դուրս հանուի. «Նոյն խոկ թուրքերէն լրադիր կարդալու իրաւունք չ'ունի։ Միայն արտաքնոյց կրնայ երթալ ընդ հակողութեամբ։ Այսչափ»։ Եւ հասցէիս անլուր հանձնութիւններու տարտի մը տեղացնելով մեկնեցաւ բանտապետը։

Պաքալ Գարուի մէկ ուրիշ խուցին մէջ ալ Գարեգինը բերած բանտարկած էին, որով Արշաւիրի գործին համար բռնուած չորսս ալ զատ զատ կարգեւորաւորուէինք։

Փետրուարի սաստիկ ցրտերուն պէտք կըլլար թեթև վերարկուս իբր անկողին ծառայեցնել, այդ ցեխոտ տանջարանին մէջ, ուր ճշնչող մթնաշորտը ալ աւելի կը շեշտէ ձմրան խստութիւնը։

պէյ, ինքնակալութեան նախագահին և ուրիշ սպայի մը, կազմեց հետեւեալ արձանագրութիւնը:

— Ինչ նպատակի գործածուեցան Նոր Աշխարհ թերթին հասցէով Ամերիկայէն ձեզի զրկուած գումարները:

Զարմացայ այս հարցումին վրայ, որովհետեւ Նոր Աշխարհի միջոցաւ բնաւ զրամ ստացած չէի: Այս պարագան բացատրեցի, բայց հարցաքննիչը քանիցս պնդեց թէ բանաւ գտնուող Հնչակեան բանաւարկեալներ կը հաստատեն այս բանը և նոյնիսկ նամակներ կան Ատեանի տօսիչին յէջ:

Պահանջեցի մէջտեղ հանել ակնարկուած փաստերը: Բիզա պէյ նախ կարգաց Ռուբէն Կարապետեանի և Տօքթ. Պէննէի հարցաքննութիւնները, ուր անոնք իր խոստովանելին թէ բռնուած նամակներուն մէջ յիշուած գումարները Արամեանին կը վերաբերէին և իսկոյն յանձնուած էին իրեն: Ստորագրութեանց նայեցայ, արդարեւ Պէննէի և Ռուբէնի ստորագրութիւններն էին:

— Հիմա ինչ կ'ըսէք այս յայտնութեան, հարցուց Բիզա պէյ չեւտակի աչքերուն մէջ նայելով:

Իսկոյն կռահեցի ինչդիրը: Նոր Աշխարհի խմբագրութեան հասցէին զրկուած գրամները մեքենայաւոր Միլոսն Արամեանինն ըլլալու էին, որը Ամերիկայէն եկած Հնչակեան մ'էր:

— Այլ գրամներն ինձ ուղղուած չեն եղեր, պատասխանեցի վճռական չեչուով. իմ մականունն Արամեանց է և ինձ ուղղուած ամեն բան կստացուի իմ անձնական թերթիս՝ Կոնակի հասցէով, որ ծանօթ է ամենուն:

— Շատ լաւ, յարեց Բիզա պէյ, հիմա դանք ուրիշ խնդրի մը, ձեր կողմէ ո՞վ նշանակեցիք պատգամաւոր Բէօսթէնէի ժողովին:

— Մեր մէջ անհատներ պատգամաւոր չեն նշանակել, այլ Մասնաձեւերն են որ կրնարեն զանոնք:

— Օննիկ Եղիազարեանը կը ծանչնա՞ք:

— Կը ծանչնամ, Կոնակի բաժանորդներէն է:

— Ինչո՞ւ թոյլ տուած չէք որ Օննիկ Բէօսթէնէ երթայ և ստիպած էք որ անոր փոխարէն ոմն Ադամ Համբարձումեան պատգամաւոր ըլլայ:

— Խնդրոյն մէջ սխալ նախադրութիւն կայ: Լուսարանիմ երկու խօսքով: Օննիկ Եղիազարեան կեսարիոյ մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէր, տեղւոյն Մասնաձեւը զինքն իրր պատգամաւոր Պսլիա զրկած էր, անկէ ալ Լնդհ, Պատգ. Ժողովին երթալու համար: Պսլոյ ժողովը

երբ վերջացաւ, զարոյցները բացուելու չըջանը վրայ կը հասնէր, որով այլեւս չէր կրնար միւս ժողովին ալ երթալ: Եւ որպէսզի ձայնը չը կորսուի, ժողովատեղին մէջ բնակող ընկերոջ մը փոխանցել հարկ տեսաւ. բայց Բէօսթէնէի մէջ մէկը չէր ծանչնար: Դիմեց իմ խորհուրդին և ես Բէօսթէնէի բաժանորդներէն ամենէն հինը, յիշեալ Ադամը իրր թեկնածու ներկայացուցի, թէ և Ադամն անձնապէս ոչ տեսած էի և ոչ ալ կը ծանչնայի մօտէն: Ահա այս պարագաներուն ներքե տեղի ունեցաւ ձայնի փոխանցումը: Այս խնդրոյն մէջ ո՞չ Օննիկ Եղիազարեան յանցանք մը կամ պատասխանատուութիւն ունի և ոչ ալ ես:

— Երրորդ ամբաստանութիւն մ'ալ կը ծանրանայ ձեր վրայ, Արշալիր Էֆ. Սահակեանի մահափորձին չուրջ: Աչքբաշեան զէպքէն առաջ ձեզ նախադրուչացուցած է եղեր, յայտնելով թէ կարեւոր զէպք մը տեղի պիտի ունենայ, հետեւաբար վտանգաւոր գրութիւններ եայլն պահելու է: Այս մասին լուսարանիւ կուզենք:

— Բացարձակապէս սխալ է, մանաւանդ որ Աչքբաշեան տարիներէ իվեր ինձմէ անբաժան ապրած և իմ բոլոր գործերուն տեղեակ ըլլալով, գիտէր որ ես վտանգաւոր գրութիւն չունէի ու հետեւաբար զիս նախադրուչացնելու ալ պէտք չունէր:

Հարցաքննութիւնը վերջացած էր: Պահակի մը հետ կը վերադարձուիմ Պաքալ Գարուի գնտանը, ուր այժմ խոհրդածութեան բաւական նիւթ ունիմ: Երկու ժողովի վայրկեան մը կուրախանամ որ առանձին եմ և ոչ ոք կը խանդարէ զիս խորասուզուիլ ինչդրիս էութեան մէջ:

Անստուգութիւնը փարատած էր: Հիմա գիտէի թէ ինչ ամբաստանութիւններու տակ կը գտնուիմ, հետեւաբար կարելի կըլլայ հանգամանօքէն ուսումնասիրել զանոնք: Երբ հիւանդութեան կը ծանօթանաս՝ աւելի դիւրաւ կրնաս խորհիլ անոր զարմանին վրայ:

Զիս վար տանող պահակն ալ ուրիշ ուրախութեամբ մը կը լեցնէր հողիս, աւետելով թէ հարցաքննութիւնն կատարուած ըլլալով, տեսակցութեան թոյլտուութիւն պիտի ըլլար ու թերեւս գնտանէն ալ հանէին ու չնորձքով տեղ մը գնէին, միւս ընկերներուն քով: Մեծիմաստ մը կուտամ կարտիանին, այս բարի լուրին համար և կաշխատիմ տեղեկութիւն մը կորզել Աչքբաշեանի վիճակին մասին:

— Ռէն կ'իմանաս — պատասխանեց, — քիչ առաջ Աչքբաշեանի գտնուած Մեծ Գօսուշն էր, կրնայ բաներ մը հաղորդել, հիմա քու գնտանիդ հերթապահն է:

Արդարեւ անմոռանալի Ռ. կսպասէր դռանս առջև. զիս տեսնելով

ժպտաց և «Անցած ըլլայ» ըսելով աւելցուց թէ այլևս խոստովիւնը կը վերնայ, քանի որ հարցաքննութեան ելայ: Նոյն օրը Ալըքալաչեան, Հրանդ և Գարեգին ալ հարցաքննուած էին:

Զնտանիս ներսէն չչուկով կը խօսակցինք Ռ.ի հետ: Կը խոստանայ շատակար ըլլալ, հաղորդակցութեան միջոց մը հանդիսանալով բանտակիցներու միջև:

Ռ. թէ և անուս ու խեղճ երիտասարդ մ'է, բայց բնաղղաբար կը զայրանայ չըջապատի անիրաւութեանց դէմ. Փարամազ յաջողած է ներշնչել այս գէղջուկին մէջ բաներ մը, զոր ինքն անկարող է մեկնել, բայց կզգայ որ մեղի պէսներ արժանի չեն այն տանջանքներուն, որուն կ'ենթարկուինք ամեն օր իր աչքին առջև:

— Ա՛խ, կաղէթաճի (այսպէս կանուանէին զիս), — կըսէր յաճախ, — եթէ կարենայի բան մը արժել, սիրով պիտի փափաքէի այդ արժէքով գնել ձեր ազատութիւնը... Ափսո՛ս, սակայն, ստրուկ կամակատար մ'եմ, պարզ զինուոր մը և մոծերուս հրամաններուն ենթակայ կամայ ակամայ... Դուք խելացի մարդիկ էք, ինձ ճամբայ ցցուցէք և ես պիտի ծառայեմ ձեզ, հոգ չէ եթէ քիչ մ'ալ սուղի նստի ինձ...

Հարցաքննութենէս երեք օր վերջը Ռ. իր հերթին, մօտեցաւ դռան փոքրիկ բացուածքին և մեղմիւ անունս արտասանեց:

Ականջս դրան մօտեցնելով, հասկցուցի թէ կը լսեմ:

— Առ սա թուղթին կտորն, ըսաւ յուզուած ձայնով, կարդա՛ և իսկոյն վառէ... Այլապէս երկուքս ալ կորած ենք:

Խաւաքարտէ ծխատուփի մը կափարիչին վրայ մատիտով դրուած քանի մը տողերով Ալըքալաչեան կիմացնէր ինձ թէ փրկուած էի, որովհետեւ հարցաքննութեան միջոցին հաստատած էր, թէ թունադատքեան քակ թեւադրած էին և ինք տանջանքին չգիմանալով ստորագրած էր այն խօսքերուն ներքեւ, որոնցմով զիս նախազգուշացուցած ըլլալը կը յայտնէր:

Խաւաքարտն այրեցի և երկտողով մը իմացուցի թէ ստացած էի տոմսը: Այնուհետեւ յաճախ կը զրէնէք միմեանց:

ԱՌՍԶԻՆ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Երկուշաբթի և հինգշաբթի օրերը տեսակցութեան օրեր էին. բանտարկեալներու ազգականներն այդ երկու օրերը բանտին տնօրէն

նութեան դիմելով կրնային իրենց բանտարկեալը վեր կանչել և քանի մը վայրկեան տեսակցիլ, պաշտօնէի մը հսկողութեան ներքեւ ու թուրքերէն լեզուով որոշ խօսելու պայմանով:

Հարցաքննութենէս չաբաթ մը յետոյ, այն է փետրվար 23ին, երկուշաբթի կէսօրին մօտ, հերթապահ կարտիանը յայտնապէս յուզուած աւետեց ինձ տեսակցութեան իրաւունք ստացուած ըլլալը և աւելցուց թէ կին մը և երիտասարդ մը վերը կարգի կը սպասեն, ինձ հետ տեսակցելու համար:

Կը դժուարանայի հաւատալ, ինչու որ յաճախ լսած էի այդ խօսքերը և սակայն տեսակցութեան իրաւունքը զլացողած էր ինձ, մինչդեռ կիմանայի որ միւս բանտարկեալները ամեն երկուշաբթի և հինգշաբթի կօգտուէին այդ թոյլատուութենէն:

Քիչ յետոյ ուրիշ կարտիան մը հասաւ և խնդրեց որ հին փոխնորդ, պնակ և տուն երթալիք ամեն բան առնելով հետեւիմ իրեն, իսկոյն ծրարս կը չինեմ և Պաքալ Գաբու - Գարանթինա - Կարտիան Գօվուշի չըջանն ընկելով վեր կը բարձրանանք:

Կինս և ընկեր Սուրէն Ալըքալաչեան տնօրէնին սենեակին ինձ կը ապաստեն:

Էօմէր Չափուշի հսկողութեան ներքեւ կը տեսնուինք կնոջս հետ: Կերպով մը կը հասկցնէ ինձ թէ Պատրիարքը, Մոստիշեան և Սուրեն Էֆէնդիներ կաշխատին ինձ համար, թէ ողջ ընկելու տեղի չ'կար և շուտով պիտի կրնայի արձակուիլ ևայլ: Էօմէր կընդմիջէ և վերջ կուտայ միւր խօսակցութեան: 3 վայրկեան տեւած էր: Յուզմամբ հըրաժեշտ կուտանք միմեանց և ես կառաջնորդուիմ զնտանս:

ՄԱՀ ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

Պաքալ Գաբուի բանտարկեալներէն յոյն երիտասարդ մը Մարտ 7ին յանկարծամահ եղաւ: Բժշկական քննութեամբ քօլէրայէ մեռած ըլլալը հաստատուեցաւ և հրամայուեցաւ քարանթինայի ենթարկել զօվուշները: Եւ որովհետեւ ես ու Գարեգինը «Էօրֆի»ի բանտարկեալներէն էինք, սօրէնութիւնն ստիպուեցաւ մեզ տեղափոխել: Ուստի Մարտ 10ին ես և Գարեգին փոխադրուեցանք Մեծ Գօվուշը, ուր կը դնուէին Հնչակեաններէն Ալըքալաչեան, Տօքթ. Պէննէ, Բանուոր, Գառնիկ Պօյաճեան, Գեղամ Վանիկեան, Մկրտիչ Երէցեան և Սմբատ Գրըլճեան: Ուրիշ քանի մը հայեր ալ կային զանազան ամբաստանու-

թիւներով բանտարկուած: Էրէնգիւզցի դարբին Արշակ անունով երիտասարդ մը, Վահան Թոշիկեան, Վահան Ասլան, Լեւոն Սիմօնեան և ուրիշներ, կային և բազմաթիւ Յոյն, Թուրք, Պարսիկ և Հրեայ բանտարկեալներ: Միայն այդ գօլուշին մէջ բանտարկուողներուն թիւը հարիւրի կը հասնէր:

Ընկերներ իսկոյն չըջապատեցին զիս և մտերմական դուարթ խօսակցութեամբ ճաչեցինք միասին: Նոր բանտս ընդարձակ և լուսաւոր սրահ մըն էր, նոյնիսկ պարտէզ մը ունէր, ուր կը հանուէին երբեմն բանտարկեալները, 1-2 ժամ, օդ ամենելու: Իւրաքանչիւր բանտարկեալի երկաթէ մահճակալ մը և յարդալից խշտակալ մը կը տրամադրուէր և մասնաւոր խնամք կը տարուէր մաքրութեան:

Այստեղի մըակ անպատահութիւնը տարապարհակ (անկարխա) աշխատանքն էր, որուն կենթարկուէին բանտարկեալները, հակառակ պարագային կտախուէին փրկանք վճարել օրական 5-10 դրուշ:

Մեծ Գօլուշին վերահսկիչը (Մեյսանճի) ընկեր Գառնիկ Պօյաճեանն էր որ իր պաշտօնը չարաչար գործածելով՝ տեղի կուտար ընդհանուր զգոցութեան և բողոքներու: Կանոնաւոր դրամ կը չահէր և գրեթէ չէր հետաքրքրուեր չքաւոր բանտակիցներով: Ընկերներ յաճախ բանակէճի կը բռնուէին Գառնիկին հետ, երեւին տալով իր չարաչառութիւնները:

Պօղոս Պօղոսեան ալ հոս փոխադրուած էր Ինչաթէն և իսկոյն ընդհանուրին հակադրութիւնն հրաւիրած էր իր վրայ, ինչու որ որկրամուլ, անմաքուր և չտես էր ու եկող գացող բանտարկեալէն բան մը փրցնել կաշխատէր: Օտարազգիներ յաճախ կը հեղնէին կուտակցութիւնը, որ ասանկ ընկածներն իբր պատգամաւոր զրկած էր Քէօսթէնէ...

Ամօթահար կը մնայինք և կաշխատէինք բանի մը կարօտ չձգել զինք, որպէսզի օտարներուն չզիմէ, բայց օգուտ չէր ընէր:

Աչքքաշեան ընդհանուր համակրանք կը վայելէր, Հայ թէ տարամէնքը կը յարգէին զինքը և միշտ իր խորհուրդներուն կը դիմէին:

Տօքթ. Պէննէ չոպլ կ'անք մը ունէր և գիշեր ցորեկ կատակով ու վիճարանութեամբ կանցնէր երէցեանի և Գառնիկի հետ:

Բանուոր Գօլուշին սրճապահն էր և առանձնաշորհեալ զիրք մը ունէր, նոյնիսկ յաճախ առանց ոստիկանի կրնար դուրս երթալ գալ: Վանիկ, լըջախոհ պատանին, չարունակ կը քնանար և միայն ճաշի ու վիճարանութեանց մասնակցելու համար կենէր մահճակալին վրայէն:

Աչքքաշեանի և իմ կերակուրը միշտ տունէն կուգար, կինս և

Սուրէնը կը բերէին: Երկուքս միասին կալիւնք, միասին կը պառկէինք և անկարխայիւ ալ ազատելու համար իբր պարտականութիւն յանձն առինք որը բանի մը անգամ երթալ կարտիաններու գօլուշը և մաքրել:

— Սիւփիւրիհիլի, աղաղակին վրայ նա և Աչքքաշեան երկար ձօղերու ծայրն անցուած աւելները, երկրագործի բանին պէս, ուտերնիս առած՝ կը հեռուէինք հերթապահ կարտիանին, որը աջ ու ձախ հրամաններ կը տեղար մեր գլխուն, որպէսզի զինուորներուն աղտոտ մահճակալները աղուոր կարգի ձգենք, գետինն ու նրբանցքն ալինք, պնակներն ու դղարները լուանք, կօշիկներուն ցեխերը քերենք...

Նա այս աշխատանքը, այս նուաստացումը ամեն օր քանի մը ժամ կը տնէր ու ստիպուած էինք լսիկ-միջիկ կատարել... չաչող մտրակին դառնութիւնը նուազ ճաչակելու համար:

Էսկի-Շէհիրցի Կիրակոս ճօրթուեան անունով երիտասարդ մը երբեմն խորին վրդովմամբ կը բողոքէր մեղի եղած այս անարգանքին համար և ընկեր մը ճարելով աւելները կը խէր ձեռքէս, մեր փոխաբէն կատարելով «անկարխա», աղգասէր սղայ մըն էր, հոգւով սրտով կուգէր մեղմացնել մեր վիճակը և անձնուրութիւնն արտայայտելու համար միշտ առիթներ կտոնէր: Ինք կեղծ վեպիկայով վազօն մը ապրանք տեղափոխած միջոցին բռնուած ու Պատերազմական Ատեան զրկուած էր: Իվերջոյ, կարծեմ, երկու տարուան բանտարկութեան դատապարտուեցաւ ու զրկուեցաւ Մէհաբէրհանի բանտը:

Ամեն պարագայի տակ Մեծ Գօլուշի կեանքէս դո՛ւ էի, գոնէ սիւրեւիկներու ընկերակցութիւնը կը վայելէի, գոնէ Աչքքաշեանի կողքին կապրէի:

Միշտ կը յիշէի խեղճ յոյն երիտասարդը, որ իր մահուամբ Պաքալ Գաբուի գերեզմանէն հանած էր զիս:

ԾՐՋԱՆԱԿԵՆ ԴՈՒՐՍ

ՎԱՀԱՆ ՔԷՀԵԱՆՍԵԱՆ. — Նոյն միջոցներուն ձերբակալուելով Պատ. Ատեան բերուած էր Վահան Քէհեայեան: 1872ին Եղեւթոյ մէջ ծնած և իր պատանեկութենէն իվեր Հնչակեան դրօշին զինուորադրուած, ձեր-

բախտը իմ համար զատապարտուած և ապա մահապատժուած ցկեանս աքսորի վերածուելով Ափրիկեան Տրիպոլիս քաղաք և վերջապէս Սահմադրութենէն յետոյ Պոլիս եկած էր։ Վեհագի, պարկեշտ, անձնուէր և գործունեայ երիտասարդ մ'էր Քէհեայեան։ Զօրակոչէն յետոյ կարգ մը պղնձագործներու հետ դրուեցաւ Զէյթուն-Պուրնիի պետական գործարանը։ Հայերու զէմ սկսած հալածանքի միջոցին Վահան Քէհեայեան

ՎԱՀԱՆ ՔԷՔԵԱՅԵԱՆ

դրապարտուեցաւ իր գործարանին մէջ «պոմպա» շինելով դաւադրական ձեռնարկ մը պատրաստող։ Ու այս ամբաստանութեամբ դրկուեցաւ Պատերազմական Ատեան։ Հոն կարճ ժամանակ մը բանտարկուելէ յետոյ դատուեցաւ և իր անպարտութիւնն հաստատելով, ազատ արձակուեցաւ։

Ի վերջոյ աքս բուեցաւ Զանկրի։ Տարաբաղ ընկերը՝ Վարուժանի, Սեւակի և այլոց հետ խժոժօրէն սպաննուած է ալիւն կ'ըսէ «Զէթէ» ներս։ ձեռքով։ Իր սպաննոյն պարագաները յայտնուեցան Տ. Օհան Վրդ. կարգապետանի Պոլիս վերադարձէն յետոյ։

ՎԱՀԱՆ ԹՕՇԻԿԵԱՆ և ՎԱՀԱՆ ԱՍԼԱՆ. — 1915 ի հարուստ 18ին, կը ձերբակալուի Վահան Թօշիկեան, իր քաղաքական յանցաւոր։

Ոստիկանատան մէջ իրեն ցոյց կուտան տղեակ այցաքարտը, պահարանի մը մէջ դրուած և Փարիզի Շէրիֆ փաշայի հասցէն դրուած վրան։ Այցաքարտին վրայ, Թօշիկեանի գիրը կեղծելով, դրուած է եղեր հետեւեալը. «L'homme est venu. J'ai causé avec lui. L'affaire est en bonne voie.» (եկաւ մարդը(*). տեսնուեցայ հետը. գործը լաւ ձածբու մէջ է)։ Արդարեւ քարտը իրենն էր, բայց ուէ կերպով ձեռք բերուած և թշնամութեան համար այդ տողերը մակագրուած էին։

Կալանաւորը բանտէ բանտ կը քշեն և վերջապէս կը դրկեն Պատերազմական Ատեան, ուր բանտարկուած մնաց 59 օր։

Զաւէն Պատրիարք, Սեկան էֆ. Մարտիրոսեան և ազդեցիկ բարեկամներ կորովի միջամտութիւններով աշխատեցան հաստատել Թօշի-

(*) Թաւէաթ Պէյի սպաննութեան ակնարկելով։

կեանի անմեղութիւնը, ինչ որ ապացուցուեցաւ և տեղեկատուէն - Վահան Ասլան - ալ Պատերազմական Ատեանի բանտը բերուեցաւ։

Երկուքն ալ մեր գտնուած Մեծ Գօլուշը բանտարկուած էին, Գաւրեղինի խուցին մէջ։ Հաշորդալցութեան դիւրութիւններ ստեղծելով՝ պէտք եղած քաջալերութիւնը կը ներշնչէինք Թօշիկեանին, որուն առողջական վիճակը բնաւ թոյլատու չէր բանտի դժնդակ պայմաններուն։

Ի վերջոյ երկու Վահաններն ալ ազատ ձգուեցան։ Թոշիկեան կենդանի վիճակի մը բանտային կեանքին ու տուայտանքներուն։

ՎԱՀԱՆ ԹՕՇԻԿԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԱՍԼԱՆ

Օր մը, երբ իր յուշիկները լոյս աշխարհ իյնան, պիտի կրնան որոշ դադափար տալ կարգ մը իրողութեանց մասին, որոնք չանկան ըլլալու են քանի մը տեսակէտներով...

ԹէՌԳԻԿ ԵՒ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ. — 1915 Ապրիլ 7/20ին, երբ ուրախութեամբ ձամբայ կը ձգէինք մեր բանտակիցներէն Գաւրեղի Պօյաձեանը (Տես Վերածնունդի Երկունքը, էջ 63-64) և ստով յոյսի նշոյլ մը կը ձառագայթէր մեր սրտերուն մէջ, յանձարժ ԹէՌԳԻԿ և տպարանաւէր Յովակիմեան մեր բանտը մտցուցին։

Իսկոյն չըջապատեցինք նորեկները, որոնց տուած բացատրութիւններէն կը յայտնուէր թէ էսնափական չարաշահութեան մը զոհ եղած էին։

ԹէՌԳԻԿ իր այդ տարուան «Տարեցոյց»ին մէջ գետեղած երկու դրութիւնները, կանխամտածութեամբ, Մամուլ Տնօրէնութեան դրկուած օրինակներուն մէջէն հանած է եղեր։ Բան մը, որ կրնար վրիպիլ քննիչներուն ուշադրութենէն, եթէ... ձեռքի տակէ չ'մատնանշուէր պատկանեալ իշխանութեան։

ԴԷԱՅԻ ԿԱԽԱՊԱՆ

Պատերազմական Ատեանը դատած էր հեղինակն ու տպագրիչը և դատապարտած 25 ակն ուղի տուգանքի և մէջմէկ տարի բանտարկութեան: Յետ դատաւարութեան առժամաբար մեր քող լանտարկեցին թէոքիկն ու ընկերը, յաջորդ օրն իսկ կեդրոնական բանտ գրկուելու համար:

Մեզ հետ ընթերկէ յետոյ թէոքիկ իր չէնչող խառնուրդով մոռցնել տուաւ մեր տառապանքները: Փոխադարձաբար կը խրախուսէինք զիրար, հաստատ համոզմամբ թէ պատերազմի անիւը շուտով պիտի մանի նոր շաւղի մը մէջ, ըստ որում Ատեաններու վճիռներն իրենց ոյժը և նշանակութիւնը պիտի կորսնցնեն: Շատ չ'անցած Պատիւիլ պիտի կործանէր հիմնայատակ և 1915ի ամառը պիտի անցունէինք երջանիկ ու չղթայազերծ...:

Յաջորդ օրն, ահա, այս տրամադրութեամբ հրաժեշտ տուաւ մեզ թէոքիկ իր ընկերով հետ, քանի մ'օրէն գրական ասպարէզին մէջ զերար ողջունելու քաղցր երազներով:

— Հմայեա՛կ, կըսէր թէոքիկ մեկնած պահուն, եղած ասպնջականութիւնն անմոռանալի պիտի մնայ և այս մէկ օրուան տեսածներս ու զգացածներս հանգամանօրէն պիտի նօթեմ «Տարեցոյց»իս համար:

Թէոքիկի խորթախանց հայեացքը կըցած էր թախանցել մեր վիճակին ու ընթացքին խորերը, անիկայ մըջոյ և հնարաւորութիւն ունեցաւ դիտելու դէմքերն ու գէպքերը իրենց էութեան մէջ: Հետեւաբար և այսօր ի վիճակի է զգալու և արտայայտելու ա՛յն, ինչ որ անկարող ու անընդունակ են ընելու հրապարակի ասպետները...:

ԵՐԵՔ ՀԱՅԿԵՐԸ

Պատերազմական Ատեանի բանտը գտնուող բոլոր Հնչակեանները մանրակրկիտ հարցաքննութեան ենթարկուեցան՝ ամբաստանեալ «Հայկ» մը երեւան հանելու համար:

Ռուբէն Կարապետեան ձերբակալուած միջոցին, խուզարկութեամբ ձեռք անցուած թղթերուն մէջ գտնուած էին երկու անցագիրներ, մէկը Ամերիկեան քաղաքացի Վահան Պոյաճեան անուամբ (իր իսկական անուն - մականունն էր), իսկ միւսը՝ Հայկ Միկաւեան, Տաճկահպատակ, առնուած Պոլսէն և Քէօսթէնէ մէջ վիզի եղած: Ռուբէն նախնական հարցաքննութեան պահուն ուրացած էր այս անունով ծանօթ մը ունենալը: Միւս հարցաքննողներէն ոմանք ալ հակառական պատասխաններ տուած էին: Ես ու Ալըքաշեան ալ երկու անգամ

հարցաքննուեցանք այս առթիւ և տրուած հարցումներուն ի պատասխան յայտնեցինք թէ այդ անունով մէկը չենք ճանչնար:

Վերջին հարցաքննութեան միջոցին Ռիզա պէյ կը պնդէր թէ ոչ միայն կը ճանչնամ խնդրոյ առարկայ Հայկը, այլ նոյնիսկ անոր հետ միևնոյն տան մէջ բնակած եմ՝ Սապահ - Կիւլեանի, Մուրատի և ուրիշ Հնչակեաններու հետ: Այս բանն հերքելու համար ստիպուեցայ Կէտիկ - Փաշա (նէվիշէ 20), Շիշլի, Սամաթիա և Եէնի Գարու բնակած տուներս ցոյց տալ:

Հարցաքննիչ Ատեանը, սակայն, չէր ուզեր գոհանալ այս բացատրութիւններով և կը պահանջէր բանտարկիտ Հնչակեաններէն անպատճառ իմացնել Հայկի տեղը: Դրսէն ալ այս առթիւ կանչուող և հարցաքննողներ եղեր էին:

Ռիզա պէյ Այլփաշեանին ալ յայցնած էր քե գիտէ Հայկին տեղը, ինչու որ Դուռ-Գաբուի Պասրիափաւանի եկեղեցիին (իսկա Մայր Եկեղեցոյ) ֆահմաններին մին, որ մօտիկ շիման մեջ էր Ոսիկանոքեան Տնօրնոքեան հետ և որ յաճախ կը հրախրուի եղեր ոսիկանոքեան կողմէ՝ կրօնական պատրաստութիւններ կատարելու, — այդ ֆահմանն ինքը յայցնած է քե բանասարկեալ Հնչակեաններէն շատեր, իմեջ այրոյց Այլփաշեան և Արամեանց, մօտէն կը ճանչնան երեք Հայկեր, երեքն ալ Հնչակեան:

Ասոր վրայ շատ հեղեցին մեզ, մանաւանդ Ռուբէն Կարապետեանը, Ալըքաշեանը, զիս և Փարամազը: Ռուբէն Կարապետեան ի վերջոյ ստիպուած էր խոստովանիլ, թէ իրօք Հայկ Միկաւեան մը գոյութիւն ունէր, որ իր գրասենեակին մէջ պաշտօնեայ էր և անոր անցագրով անցած էր Ռումանիա, առևտրական նպատակով և որուն ուր զրտնուիլը չէր կրնար գիտնալ:

Բանտէն ելնելէս յետոյ ալ մէկէ աւելի անգամներ Պատերազմական Ատեան կանչուեցայ և Հայկ Միկաւեանի, Հայկ Պէկեանի և երկուսն ալ յայցնեց Մայր Եկեղեցոյ ֆահմանային ցուցմունքները, յարելով քե նոյն ֆահմանային խոստովանութեամբ ես այդ երեք Հայկերն ալ կը ճանչնամ և հետեւեալ երկուսին նախկին բնակարանն ալ, Կիսիկ Փաշայի մեջ, զի տեղ եղեր եւայրի: Սպառնացին նոյնիսկ կրկին բանտարկել զիս, եթէ իրողութիւնը չ'խոստովանիմ: Սակայն ամեն ջանք տալարդիւն անցաւ և օձիքնիս ձգեցին:

Մասնաւորաբար Հայկ Միկաւեանի շուրջ կը ծանրանային հարցաքննութիւնները:

Այս խնդրոյն մէջ յիշեալ քահանային խաղացած դերը շատ տխուր էր և կրնար ծանր հետեւութիւններ ունենալ, եթէ կանխաւ բանտակից

ընկերներ զիրար նախազգուշացուցած և միմեանց հաղորդած չըլլայինք
այն պատասխանները, որոնք տուած էինք հարցաքննիչին:

Դատավարութեան ընթացքին ալ մասնաւոր ջանքեր կ'ընէին
սարահեղու այս առեղծուածը և դարձեալ արդիւնք մը ձեռք չ'ըն-
րուեցաւ:

Անշուշտ այս պարագան հետաքրքրական էջ մը կը կազմէ մեր Աւ-
Օրերու պատմութեան մէջ և օր մը կարելի պիտի ըլլայ վերցնել վա-
րագորին ծայրը, անոր ետեւ թաղնուած սեահողի սեւադուլտն երեւան
հանելու և իր իսկական գոյնովը հասարակութեան ծանօթացնելու հա-
մար: Ու այդ օրը շատ հեռու ըլլալու է:

«Զիք ինչ ծածուկ որ ոչ յայտնեցի ևս գաղտնի որ ոչ ծանկիցի...»:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԻՆՇԱԱԹ

Այսպէս կ'անցնէին օրերն ու շաբաթները և Պատ. Ատեանը չէր
հետաքրքրուեր մեզմով: Շատ անգամ հաւաքաբար կամ անհատաբար
աղերսագիր կուտայինք նախադատութեան, խնդրելով որ մեր դատա-
վարութիւնը փութացուցուի: Եւ, ոչ իսկ կը պատասխանէին:

Այցելութեան եկողներ կը զգացնէին թէ դուրսը մասնաւոր հալա-
ծանք մը կար Հայոց դէմ և թէ Պատրիարքը խորհուրդ կուտար նոյն-
իսկ որ, եթէ հար է, երկար ժամանակ մնանք բանտին մէջ, քանի
որ ոչ ոք կրնար գուշակել թէ դուրսը ինչ վիճակ կ'սպասէ մեզ:

Կը դարձանայինք այս տրամաբանութեան դէմ և կը մեղադրէինք
զրտի ընկերներն ու ազգային իշխանութիւնը, որ պէտք եղած կ'որո-
վով չէին դործեր մեր ազատութեան համար: Կեանքը հետզհետէ ան-
հանդուրժելի կը դառնար. հոգեմաշ սպասումը կուպուէր մեր համբե-
րութիւնն ու առողջութիւնը:

Ահա այս վիճակին մէջ էինք, երբ Պանտրմայէն խուճը մը Յոյներ
և Հայ մը բերին: Հայը Կոնստի բաժանորդներէն էր և երբ զիս տե-
սաւ, իր ընկերներուն ներկայացուց և խնդրեց որ թէյ մը առնեմ:
Այս առթիւ իրենց ձեռքադրութեան պարագաներուն ծանօթանալով,
երբ դատավարութեան կերպերուն վրայ կը խօսակցէինք, բարի
ծաղիկ բանտակիցներէս մին ձեռքի տակէ լուր կուտայ բանտին
տնօրէնութեան թէ Արամեանց նորեկ պանտրմայիներուն շուտով
արձակուիլը կ'աշխարհէին, անոնց միջոցով դուրսը ձեռնարկներ ընել
պիտի տայ, բանտի ֆոլիքաւիներն ազատելու համար...:

Այս ժողովներն վրայ, անոնց ստուգելու, անոնց ո՛ր և է քննու-

թեան, նոյն օրն իսկ (Մարտ 20, Աւագ Ուրբաթ) զիս փոխադրեցին
Ինչապի տնտեսարան, անոնքին, փականքի ու ամենախիտ հսկո-
ղութեան ներքեւ, ամէն հաղորդակցութենէ զրկելով, օրական քանի
մ'անգամ ալ մարդկօրէն անհանդուրժելի խոշտանգումներու ենթար-
կելով: Այնպէս որ սկսայ Պաքալ Գաբուի զննանին մէջ անցուցած
արհաւիրից օրերս վնասել: Այդ տարուան Զատիկս ահա այս պայ-
մաններուն մէջ տօնեցի, անէ՛ծք տեղալով սեւ ճակատագրիս ու այս
դժբաղդութեան դրդապատճառներուն...:

Ինչապի բանտարկեալները ողի իբրին աշխատեցան այս բացա-
ռիկ պատիժէն փրկելու զիս: Տնօրէնը կատաղութեամբ մերժած էր ա-
մեն միջնորդութիւն, մինչև որ Մեռելոցի Երկուշաբթի օրը այցելու-
թեան եկող կինս հազար լացով ու պաղատանքով յաջողած էր մեղմել
տնօրէնին վրէժինդրութիւնը և զիս վերստին փոխադրել տալ Մեծ Գովուշ:

Ա՛հ, այդ ԶՈՐՍ ՕՐԵ՛ՐԸ, անոնք պիտի չըմտցուին մինչև կեան-
քիս վերջին րոպէն...:

ԶԱՐԱԳՈՒԾԱԿ ՆՇԱՆՆԵՐ

Պոլսոյ Կեդրոնական Վարիչ Մարմինը և բարեկամներ դուրսը ա-
մեն ջանք կը թափէին բանտարկեալ ընկերներու դատավարութիւնն ա-
րագացնելու և մեր վիճակն ըստ կարելոյն բարուճեցնելու համար:

Ի մէջ այլոց նիւթական օժանդակութիւն ալ կ'ըլլար. այս նպատա-
կով մասնաւոր գումար* մըն ալ ձեռք բերուած էր և մաս-մաս կը դըր-
կուէր մեզ: Այլքպաշեան, ես, Տօքթ. Պէննէ, Ռուբէն Կարապետեան
և Մկրտիչ Երէցեան մեր բաժինները աւելի չքաւոր ընկերներու կու-
տայինք:

(*) Այս գումարը գոյացած էր հանգանակութեամբ եւ միանուագ՝ գանձու-
մէ մը: Մեզի զրկուածներէն դատ 6000 զուռի մօտ գումար մը տակաւին կը մնայ
Յարութիւն ձանկիւլեանի մօտ: Մենք դեռ բանտն էինք, երբ դուրսը կուտակեալ
կաններու աքսորը սկսած էր եւ որովհետեւ ձանկիւլեան ալ աքսորուողներուն
մէջ կը գտնուէր, դեռ Պոլսէն չ'մեկնած իրեն կը դիմուէր, որպէսզի յանուն
մէջ կը գտնուէր, դեռ Պոլսէն չ'մեկնած իրեն կը դիմուէր, որպէսզի յանուն
բանտարկեալներու իր քով գտնուող յիսուն ոսկին յանձնէ կուտակեալութեան եւ
այնպէս մեկնէ: ձանկիւլեան կը պատասխանէ թէ յիշեալ գումարը իր որդուն՝ Յա-
կոբ ձանկիւլեանի յանձնած է, անկէ պէտք է ստանան: Ինք աքսորուեցաւ եւ այդ
դրամներէն այլեւս սանթիմ մ'իսկ չ'եկաւ բանտարկեալներուն: Մանրամասնու-
թեանց մէջ մտնելու պէտք չ'եմ տեսներ...: Բայց խղճի պարտք մ'է խոստովանիլ
թէ անոք բանտարկեալներէն ոմանք ծանր դրկանքներ կրեցին յաճախ, Պոլսիսկ
անօթի մնալու աստիճան:

Ապրիլ 2ին տիկին Մուրատ գումար մը բերած էր ինձ (չեմ յիշեր քանի դրուշ ըլլալը), ուրիշ ընկերներ ալ ստացան նոյն օրը, դարձեալ ըստ սովորութեան բաժնեցիներ և քաւորներուն, չ'մոռնալով առիւծի բաժինն հանել անկշտում Պօղոսեանին:

Ապրիլ 6ին Գառնիկ Պոյաճեան ազատ արձակուեցաւ* և նոյն օրն իրեն յաջորդեցին Թէոփիկ և Յովակիմեան:

Ապրիլ 7ին նորէն աղերսագիր տուինք մեր դատին փութացուցուիլը պահանջելով:

Մինչ այդ՝ իր առինք թէ Պոլսոյ մէջ զանդուածային ձերբակալութիւններ կը կատարուին, թէ բոլոր յայտնի յեղափոխական և հասարակական գործիչները բռնուած էին և թէ տակաւին կը շարունակուէին առեղծուածային հալածանքներն Հայոց դէմ:

Հազար ու մի տեսակ մեկնութիւն կուտայինք ներսը: Ամենէն աւելի հաւանական կը նկատէինք Տարտանէլի անկումն ու Պոլսոյ վտանգութիւնը, ըստ որում կենթադրէինք թէ ազգին գլխաւորները կը հաւաքեն* հետերնին Գոնիա տանելու նպատակով...

Երուանդ Թովուզեան (Բանուոր) ուրախութենէն վեր-վեր կը ցատկէր ըսելով.

— Շա՛տ լաւ եղաւ, թող բոլոր այդ Մեծ Ոչնչութիւնները բերեն հոս թխմեն, որպէսզի հասկնան թէ ինչ կը նշանակէ՝ կուսակցութեան անգամներուն այսքան ժամանակ բանտին մէջ տառապիլը տեսնել ու անտարբեր մնալը... Մուրաաներ, ձէլաւներ, Զաքարիաններ, Վարդգէսներ, Բէլէկեաններ ու Զօհրապներ, որ այնքա՛ն աղդեցութիւն ունին դուրսը, եթէ ուզէին՝ չէին կրնար ազատել մեզ... Թող գա՛ն, թող գա՛ն ճաշակեն այս դառնութիւնը, որպէսզի թերեւ իրենց չնորհիւ մե՛նք ալ օձիքնիս ազատենք...

Բանտ է, բանտարկեալ է, կը խօսի այնպէս, ինչպէս կըմբռնէ կեանքը, թէ և անտեղեակ դրսի անցուդարձերուն:

Խեղճ Բանուոր, մինչև վերջին պահը այդ յոյսով օրօրուեցաւ, այդպէս դատեց, այդպէ՛ս տրամաբանեց: Վանիկ կը ձայնակցէր իրեն, իսկ Պօղոսեան, իբր բողոքական, կաղօթէր Նոյվային, որպէսզի չուտով ներս դրկէ դուրսիները (որոնք անշուշտ միծաքանակ ուտելիք պիտի բերէին հետերնին) և ամենքս միասին «միաս բարո՛վ» ըսենք Պայազխի անիծեալ չրջափակին...

Ապրիլ 16ին լրագիրներուն մէջ երեցաւ Պատերազմական Ատեանի 10-օրեայ պայմանաժամը Սապահ-Կիլիկեանին ու Վարազդատին՝ դատուելու համար Պատ. Ատեանին ներկայանալու:

*) Տես «Վերածնունդի երկունքը», էջ 63-64:

Նոյն օրը Հինդչարթի ըլլալուն, կինս այցելութեան եկաւ և կրցաւ կարգ մը տեղեկութիւններ հաղորդել թէ՛ նորանոր ձերբակալութեանց մասին և թէ մեր դատաւարութեան շուրջ: Յայտնեց նոյնպէս թէ Յարութիւն էֆ. Մոսաիչեան իմ մասին Գանտիլիի Անմէտ պէյին դիմած և հաստատ խոստում առած էր ու կը վստահացնէր թէ առանց նիւթական զոհողութեանց պէտք մնալու պիտի կարգադրուէր գործս:

Խնդրեցի կնոջմէս որ արտաքսման որոշումը պարունակող Հնչակի և Երկիրի թիւերը և թիւ 16 Կոնսլը ինձ հասցնէ օր անաջ, քանի որ այլևս կասկած չէր վերջներ թէ մօտ օրէն մեր դատաւարութիւնը պիտի սկսէր:

Ապրիլ 23ին պատուականն Ռ. փոքրիկ ծրար մը դրաւ բարձիս տակ, դեղին ոսկի մը պարգև տուինք ևս ու Ալքապաչեան, ինչու որ մեզի պէտք եղած փաստաթղթերը կը պարունակէր բերած ծրարը:

Ալ այնուհետև սկսանք որոճալ մեր պաշտպանողականները, մերթ երկուքս առանձինն և յաճախ ամենքս միասին: Ինչապի ընկերներն ալ, Ռ. և ուրիշ երկու վստահելի կարտիաններու միջոցաւ, կարգ մը թելադրութիւններ կընէին, իրենց այցելողներէն ստացած տեղեկութիւններն ալ հաղորդելով մեզ: Նոյն բանը կընէինք և մենք:

Վճռական վայրկեանները կը մօտենային...

Այդ միջոցներուն էր, որ Թանկի մէջ սկսան երեւնալ Արշալիր Սահակեանի* (Մէհմէտ Միսհատ ծածկանունով) անաւոր յայտնութիւնները**, որոնք խորհրդածութեան առատ նիւթ կը մատակարարէին:

*) Տես «Վերածնունդի երկունքը», էջ 51-52.

(**) Արշալիր իր շահատակութիւնները մինչեւ այսօր ալ կը շարունակէ: Այս առթիւ Արխամաթ օրաթերթը (թիւ 17, Դեկտ. 11-1918) կը գրէ. «Ատանայէն հասած նորագոյն տեղեկութեանց համաձայն, Հայ դաւաճանը՝ Արշալիր եասըեան որ Պոլսոյ մէջ բաղմաթիւ շահատակութիւններ իդործ դնելէն եւ իր 20 Հնչակեան ընկերները կախազան հանել տալէ ետք Հալէպ դաջած եւ հոն բաղմաթիւ զոհեալու փճոցման պատճառ եղած էր, վերջերս Ատանա անցած էր իբր գրաքննիչ Բ. զօրաբանակի հրամանատարութեան: Հոն իր առաջին գործը կ'ըլլայ Անգլիացի հազարագետի մը ստորագրութեամբ անգլիերէն քարթ մը յերկրել Այնթապ պատուելի Գուլուբեանի, որ այդ քարթին հետեւանքով կը ձերբակալուի եւ դեռ կը հեծէ Պատ. Ատեանի բանտին մէջ: Յետոյ խեղճ հայուհիէ մը իր օրապահիկը ձարելու համար բացած վարժարանը փակել եւ զինքն ալ ձերբակալել տալու ըստ պառնակիքով 40 ոսկի կը պահանջէ եւ կընէ թէ ինք այն անձն է որ ռուզմը չուանը կուտայ եւ ռուզմը չուանէն կաղապէս: Խեղճ աղջիկը դրացիներու գուռը ափ առնելով կը յաջողի վերջապէս պահանջուած գումարը ձարել եւ ոճրագործին յանձնել: Միւս կողմէ իմաց կը տրուի կառավարութեան այս «շանթածք», Պէտք է յիշել որ Արշալիր ասիւ առաջ ալ անգամ մը ձերբակալուած էր Ատանայի մէջ Հայ գործարանատէր մը կողմաւոր փորձելուն համար, բայց Բ. զօրաբանակի հրամանատար Նիհատ փաշայի ուղղակի միջամտութեամբ ազատ արձակուած էր: Սակայն այս անգամ Ատանայի կուսակալ Նազըմ պէյ կստիպուի ձերբակալել Հալքագործը, որ հիմա արգելափակուած է Գուլուբեանի բանտին մէջ»:

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՍԿՍԻ

1915 Սեպտեմբերի 28-ին, Երեւանի քաղաքի, առաւօտեան ժամը 9-ին, բանտի աւագ քարտուղար Հայրի Էֆէնտին մեր Գովուշին կեդրոնը կանգնելով բարձրաձայն ու հանգիստաւորապէս կարդաց, ըստ սովորութեան, ցանկը այն բանտարկեալներուն, որոնք այդ օր պիտի դատուէին:

Ահաւասիկ բժշկաներու թիւը այդ ցանկին. —

1. Սապահ-Կիւլիան, 2. Փարամազ, 3. Տօթ. Պէննէ, 4. Պօղոս Պօղոսեան, 5. Կարապետ Փաթուկեան, 6. Վարադգատ, 7. Գաղիկ Օղան-

ԲԵՐՈՎԵՆ ՍՐԱՊԵԱՆ

(Պուլկարեայ Հնչակեան Նահատակներէն)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

հան, 8. Արծրունի, 9. Գրիգոր Եղիկեան, 10. Վահան Պոյաճեան, 11. Յակոբ Ղազարեան, 12. Գեղամ Վանիկեան, 13. Գառնիկ Պոյաճեան, 14. Թովմաս Թովմասեան, 15. Մկրտիչ Երէցեան, 16. Մուրատ Զաքարեան, 17. Գաբրիէլ Քէչիչեան, 18. Արմենակ Համբարձումեան, 19. Երեմիա Մանանեան, 20. Սմբատ Գլըճեան, 21. Աբրահամ Ստեփանեան, 22. Օննիկ Եղիազարեան, 23. Գաբրիէլ Արշակ, 24. Երուսմի Թովուզեան, 25. Հմայեակ Արամեանց, 26. Արամ Ալըքալաչեան, 27. Հրանտ Եղաւեան, 28. Գարեգին Պօղոսեան:

Ցանկը կարդալէ յետոյ Հայրի Էֆէնտի պատուիրեց որ փութով նա-

խաճաչն ընենք, հաղուինք և պատրաստ դռնուինք դատարան ելնելու: Նոյն արարողութիւնը կատարուած էր նաև միւս Գովուշներուն մէջ: Ցանկին մէջ յիշուածներէն բանտը չ'զանուողներն ի բացակայութեան պիտի դատուէին:

Հայրի Էֆէնտի մեկնելէն յետոյ Հայ, Յոյն, Թուրք բոլոր բանտարկեալներն սկսան շնորհաւորել մեզ, այդպէս էր ընկալեալ սովորութիւնը, որովհետև այդ լարիւրինքով մէջ բանտարկեալն ուրիշ փափաք չուէնար, բայց եթէ օր առաջ դատի կանչուիլ և կանչուողները երջանիկ կը համարուին: «Տառօսը մեղի՛» կը շնչան ամեն կողմէ:

Վայրկեանին լրջութիւնը խորապէս կը ճնշէր մեզ. կղզայինք որ շատոնց ի վեր կրկնուած պահանջներս վերջապէս լսելի եղած է, բայց Թանկի հրատարակութիւններն ու դրոշմները կը զոգուած կցկտուր տեղեկութիւնները մտածել կուտային թէ շատ դժպատէ պահու մը կը դուգալի պիտի դատաւարութիւնը:

Զիրար կը քաջալերենք, խմբովին կը նախաճաչենք և փութոյ պընդութեամբ կը պատրաստուինք: Դարբին Արշակ, որ մինչև այն օրը ուէ տուրջութիւն չէր ունեցեր մեզ հետ, ինչո՞ւ ցանկին մաս կը կազմէր, ասոր խելքերնիս չ'հասնիր:

Ժամ մը յետոյ կրկին ներս կը մտնէ Հայրի Էֆէնտի: Առանց իր հրաւերին սպասելու կարգ կը լլանք և կարտիաններով շրջապատուած դուրս կեննք Գովուշէն: Սանդուխին դուռը կը հանգիպինք ինչաւաթի ընկերներուն, որոնք պատենութենէն կ'օգտուին քանի մը վայրկեանի մէջ իրենց գործերակերպը պարզելու:

Ինչաւաթեաններուն որոշումովը հետեւեալներն են.

Ա. — Ընկերները ողի ի բռն պիտի պաշտպանեն զիրար:

Բ. — Ամեն յանցանք արտասահման գտնուողներուն, մասնաւորաբար Սապահ-Կիւլին ու Վարադգատին վրայ ձգել:

Գ. — Պիտի խօսին Փարամազ, Արամեանց, Տօթ. Պէննէ, Ալըքալաչեան, Թովմաս Թովմասեան և Յակոբ Ղազարեան:

Դ. — Միւսներն ըստ կարելոյն խուսափին արտայայտուելէ:

Ե. — Ամեն կերպ զգուշանալ նոր անուններ տալէ և յենուիլ Զ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին:

Զ. — Նիստերէն յետոյ ծանօթ կարտիաններու միջոցաւ մտքեր փոխանակել և կարեւոր յղացումներն հաղորդել:

Կը համաձայնինք, միայն մեր կողմէ կաւեյցընենք՝ խօսողներու ցանկին վրայ՝ Օննիկ Եղիազարեանին, իբրև քաջ թրքագէտ: Կ'ընդունին:

Քսան վայրկեանի չափ կապանք դատարանի մուտքին առջև, սանդուխին դուռը, նստարաններուն վրայ խառն նստած: Անոնք որ պիտի խօսին, հապճեպով կը ծրագրեն դերերնին:

Վհատութեան և վարանումի ոչ մի նշան :

Ներսէն կը լսուի զանգակին զիւ ձայնը : Սարսուռ մը , որ ակնթարթի մը մէջ տեղի կուտայ Փարամազի անյողողող բացականչութեան .

— Յառա՛ջ , ընկերներ , մեծ նախորդներուն արի յաջորդները լինենք . . .

Ենթասպայ մը կը յայտնուի նախասենեակին սեմին վրայ և վերին աստիճանի քաղաքավարութեամբ կըսէ մեզ .

— Թեշիֆ պուշուրունուզ , եփեկիլի :

Ընդհանուր ծիծաղ մը կը բարձրանայ , երբ Գառնիկ Պոյաճեան երիցս կը խաչակնքէ :

Կարգով կը հետեւինք ենթասպային , որ բուն իսկ Պատերազմական Ատենանի քարտուղարներէն մին է և որը թուակարգութեամբ ցոյց կուտայ նստելիք տեղերնիս :

Վտափորի վրայ նայող , բարձրագիւր և շքեղօրէն կահաւորուած սրահ մըն է դատարանը , որուն ձախտը մահիկաձև շարուած են դատաւորները , թուով վեց՝ 2 հազարապետ , 4 հարիւրապետ և մէջտեղն ալ ինքը նախագահը՝ Նաֆըզ պէյ : Աջակողմը կը բարձրանայ ընդհանուր դատախազին ամպիոնը , ուր բազմած է ինք . իսկ անոր դիմաց , յատակին վրայ , սեղանի մը առջև նստած են 2 քարտուղար ենթասպաները : Քարտուղարներէն զէպի վեր , դատաւորներու ձախ թեւին դիմաց , առանձին սեղանի մը առջև , տեղ բռնած են հայազէտ Սիւրէյա պէյ , Բէշատ պէյ և ուրիշ սիվիլ մը , երեքն ալ թարգմանի հանգամանքով կը ներկայանան :

Ամբաստանեալներու նստարանէն կէս մէթրաչափ առաջ մասնաւոր թիկնաթոս մը դրուած է , որուն վրայ անձնական դատախազի հանգամանքով նստած է մատնիչ Արշաւիր Սահակեան :

Իսկ ընդհանուր դատախազի ամբիոնին առջև երկու պարապ աթոռներ սահմանուած են վկաներու :

Ամբաստանեալները զատ զատ աթոռներ ունին , բոլորչի շարուած , երկու կարգի վրայ :

Նախագահը ձեռքի շարժումով մը խնդրեց որ նստինք տեղերնիս , ուշադրութիւն ընելով մեր կարգաթիւին :

Առաջին կարգին վրայ շարուած էին Փարամազ , Տօքթ . Պէննէ , Ռուբէն Կարապետեան (Վահան Պոյաճեան) , Մուրատ Զաքարեան , Գարրիէլ Քէշիշեան , Ալքըպաշեան , Եկաւեան , Գարեգին և Սմբատ Գրըճեան :

Միւսները երկրորդ կարգի նստարանները կը զբաւէին , ամենավերջին աթոռը Օննիկ Եղիազարեանին սահմանուած էր , վերջընթերը Դարբին Արշակին , որուն կից իմ աթոռն էր և միացեալներուն :

Թէ ինչո՞ւ այս դատաւորութիւնը , չ'կրցանք գիտնալ , բայց մեր դատաւարութեան ամբողջ ընթացքին մէջ , որ 17 օր տեւեց , այս կարգը պահպանուեցաւ մասնաւոր ուշադրութեամբ :

ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ԲԱՅՄԱՆ ՃԱՌԸ

Էֆէնտինի , ձեզմէ շատեր առանձինն և ոմանք խմբովին բազմիցս դիմեցին մեզ՝ աղերսադրելով կամ իրենց ծանօթներուն միջոցաւ , որպէսզի բաւ համարուի ձեր սպասումը , քանի որ ձեզմէ մէկ քանիներ՝ ահա 10 ամիսէ ի վեր Պուսոյ Կեդրոնի Հրամանատարութեան այստեղի բանտը կսպասէին , ուրիշներ աւելի վերջը եկած են : Ասիկա արդարութեան և օրինաց պահանջն էր , զոր սակայն «թեքնիք» պատճառներով այսքան ուշ կը բաւարարուի : Կը ցաւինք որ ասկէ աւելի առաջ անհնար եղաւ մեզ ձեռնարկել դատաւարութեան : Այսօր , վերջապէս , օրինական ձեւակահարութիւնները աւարտած են , ուստի կը յայտարարեմ Հնչակեաններու դատաւարութիւնը բացուած :

«Այս առթիւ պարտք կզգամ ձեր ուշադրութիւնն հրաւիրել քանի մը կէտերու վրայ , որոնք մեր զործն ու լուսարանութիւնը դիւրացնելու կրնան ծառայել :

Առաջին՝ ձեզմէ իւրաքանչիւրն ազատ է ոչ միայն ինքզինքը՝ այլև իր ընկերը պաշտպանել , երբ ատոր պէտք տեսնէ :

Երրորդ՝ Օսմ . կայս . կառավարութիւնն ամեն օսմանցիկ ազատ իրաւունք վերապահած ըլլալով իր ուղած կուսակցութեան անդամակցիլ , կը յայտարարեմ թէ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամակցած ըլլալը յանցանք չենք նկատեր :

Երրորդ՝ կը զանազանենք իխթիլաճի (յեղափոխական-գաւազրական — conspératif) կուսակցութիւնը՝ օրէնքի մասնանշած սահմաններուն մէջ շարժող կուսակցութեան :

Չորրորդ՝ ամէն ամբաստանեալի լիութի միջոց պիտի տրուի իր դէմ ըսուածներուն դէմ խօսելու և իր անպարտ ըլլալուն համոզումը ներշնչելու առեանիս :

Հինգերորդ՝ պատշաճ չենք նկատեր լսել խնդրոյն չվերաբերող մէջբերումներ և բացատրութիւններ :

Ասոնք են , ահա , այն հիմերը , որոնց հաւատարիմ մնալով՝ պիտի կրնանք թէ՛ աւելորդ ձգձուգումներու առաջին անգամ և թէ՛ զործին վերջաւորութեան հասնիլ , համաձայն արդարութեան և օրինաց պահանջումներուն : »

Վերջացնելով իր ճառը , նախագահը հրամայեց քարտուղարին կարգաւ ամբաստանեալներու ինքնութեան ցուցակը :

Ամբողջ նիստը այս գրութիւններուն յատկացուած ըլլալով, կարգ մը լուսարանութիւններ ուղղուեցան: Ամբաստանեալներ պաշտպանուելու համար երկու օր միջոց խնդրեցին: Ատեանն համաձայնեցաւ եւ մենք ընկճուած տրամադրութեան ներքեւ բանտ իջանք, հոն քննադատելու խաչութիւնն ու անխոհեմութիւնը մէկ քանիներու, որոնք հատու զէնքերով կը զինէին Պատերազմական Ատեանն ու դատախազութիւնը:

Տոքթ. Պէննէ կաժակորութեամբ կը պնդէր թէ Յեղափոխական մը վախճանով չէ որ իր կոչման արժանի կ'ըլլայ: Այլեւս անօգուտ էր բանալէճը, ուստի որոշեցինք մեղմացուցիչ պարագաներու մասին խորհիլ: Երկրորդ նիստը շատ տխուր ենթագրութիւններու կ'առաջնորդէր մեզ: Հորկ կ'ըլլար միջոց խորհիլ, ըստ կարելւոյն ձգձգելու դատաւարութիւնը, թերեւս բարեպատեհ առիթներ օգնութեան վումբային մեզ... Որոշուեցաւ, ի մէջ այլոց, միահամուռ բողոք բառնալ «թարգմանութեանց անճշգրտութեան» դէմ և պահանջել որ չեղեալ նկատուին կատարուած թարգմանութիւնները և նոր թարգմանչի մը յանձնուին՝ հարազատութեամբ թուրքերէնի վերածուելու համար:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՒ ԶՈՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Մայիս 5ին, Երեքշաբթի, երկու նիստ յատկացուեցաւ մեզ, առաւօտուն և կէս օրէ վերջ:

Առաւօտեան նիստին սկիզբը ես և Ալքըպաշեան հարց գրինք թէ ի՞նչ ըսելով դարբին Արշակը մեզի հետ դատի կը հանէին, քանի որ այդ պարտնը մեզի անձանօթ մըն էր:

Յայտնուեցաւ թէ Արշակի հօրը տունը խուզարկուած միջոցին Անդրանիկի «Մարտական հրահանգներ» գրքէն օրինակ մը գտնուած էր: Տղեն ամիսներէ ի վեր բանտարկուած էր այս պատճառով:

ՓԱՐԱՄԱԶ խօսք առնելով ըսաւ թէ պարսկական փիլաւը շատ սիրելուն հակառակ պիտի չզիջանէր այդ տէմիրճիի լակոտին հետ փիլաւ ուտել, ո՛ւր մնաց թէ անոր հետ դատուիլ քաղաքական ամենաբարդ խնդիրներու շուրջ:

ՆԱԽԱԳԱՀԸ մէկ երկու վայրկեան քովքնտի խորհրդակցելով պաշտօնակիցներուն հետ՝ յայտարարեց թէ թիւրիմացութեամբ մը Արշակի խնդիրը միացուցած էին մերինին, ըստ որում Արշակը վար դրկեցին:

ԱԶԸՔՊԱՇԵԱՆ. — Տէ՛ր նախագահ, ներեցէք որ ուրիշ թիւրիմացութիւն մ'ալ մատնանշեմ: Թէեւ մեր ամբաստանագիրը չկարգացուե-

ցան տակաւին, բայց խնդիրներուն մօտէն տեղեակ ըլլալով, գիտեմ որ Կոնստի խմբագրապետ Հմայեակ Արամեանցի էֆէնտին լոկ լրագրական խնդրով մը բանտարկուած է ու իր գործը ընտա առնչութիւն չունի միւս ամբաստանութեանց հետ: Ուստի, պիտի խնդրեմ որ կա՛մ այսօր իսկ հաճիք դրադիլ իր խնդրով և արձակել զինքը — ինչու որ իր անպարտաւթիւնն ակնհերեւ է, — որպէս զի իր անոք ու անպաշտպան ընտանիքին և նոյնպէս երեսի վրայ ձգուած գործերուն գլուխը վերադառնայ:

Միւս ամբաստանեալներն ալ ձայնակցեցան Ալքըպաշեանին: Բայց Արշակի Սահակեան գիտել տուաւ թէ Արամեանցի խնդիրը քանի մը տեսակէտներով կապուած է ընդհանուր գործին և ինք ըսելիքներ ունի այդ մասին: Ըստ այնմ խնդրեց որ անհետեւանք թողութի եղած առաւջարկութիւնը:

ՓԱՐԱՄԱԶ հարցուց նախագահին թէ Արշակի Սահակեան ի՞նչ հանգամանքով կը ներկայանայ հոս և ի՞նչ իրաւունքով միջամուխ կ'ըլլայ մեր խնդիրներուն, ու կրկին պահանջեց որ ո՛չ միայն Արամեանցի, հապա նաև Ալքըպաշեանի, Եկաւեանի և Գարեգինի խնդիրն ալ, իբր անշատ գործ, առանձինն քննուի: Կրնամ միեւնոյն բանն ըսել նաև Օննիկ էֆ. մասին, որ չեմ կարծեր թէ մեր գործին հետ կապ մը ունենայ... Ես խնդրելու վարժուած չ'ըլլալով կը պահանջեմ որ բռնէք Օննիկ էֆ.ի թեւէն ու դուրս նետէք, որպէսզի իբրեւ զինուորական երթմայ ծարիղմի դէմ կռուելու և հայրենիքը պաշտպանելու...

ՆԱԽԱԳԱՀ. — Արշակի էֆէնտի քեհարրի մեկնուի մըն է և Ոստիկանութեան կողմէ կը ներկայանայ հոս, միանգամայն իբր անձնական դատախազ զինքը լսելու պարտաւոր ենք: Գալով մատնանշուած ամբաստանեալներուն, անոնցմէ Օննիկ էֆ.ին դործն ուսումնասիրած եմ և արգարե անուղղակի կապակցութիւն մը միայն ունի ընդհանուր խնդիրներէն մէկուն հետ: Թող կարգացուի իր ամբաստանագիրը:

ՕՆՆԻԿ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻ ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐԸ. — Շնորհ յեփաղարեան, «Կոհակի» խմբագիրներէն Հմայեակ Արամեանցի հետ համախորհուրդ, Քէօթէնճէի ժողովին պատգամաւոր նշանակած ըլլալով Ազաւ անուն մէկը, կամբաստանուի իբր ապօրէն ժողովի մը կազմութեան սատարող ու ըստ այնմ իր դատուիլը կորոշուի:

ՆԱԽԱԳԱՀ. — Օննիկ էֆէնտի, Կեսարիոյ Հնչակեան Մասնաճիւղին մէջ ի՞նչ հանգամանք ունէիք:

ՕՆՆԻԿ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ. — Տեղւոյն Հնչակեան Գլխաւին անվճար (ֆախրի) քարտուղարն էի և կազմակերպութեան մէջ իբր պարզ անգամ մը արձանագրուած եմ վերջին ատեններս:

ՆԱԽԱԳԱՀ. — Հմայեակ էֆէնտի, ի՞նչպէս եղաւ որ Կեսարիոյ Մասնաճիւղին մէկ պարզ անգամին հետ միացաք և պատգամաւոր դրկեցիք Քէօթէնճէ:

ՀՄԱՅԵԱԿ ԱՐԱՄԵԱՆՑ. — Տէր նախագահ, այս ատիւ հանգա-

Այս ընթերցումը ամբողջ երկու ժամ խլաց մեզմէ: Եւ սակայն ունեցաւ իր օգտակարութիւնն ալ. աստիճան մը պարզեց տիրող մտայնութիւնը: Կարելի եղաւ կռահել որ Հնչակեան Կուսակցութիւնը նկատի կ'առնուէր իր նախասահմանադրական Ծրագրով: Այնպէս որ նխադրուելու պահուն դժնդակ տպաւորութեան մը տակ կը գտնուէինք, կարծես Թանկին յօգուածաշարքին թունաւոր մթնոլորտը կը չնչէինք:

Ձանգակը հնչեց և մենք վերադարձուեցանք մեր տեղերը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԻՍՏԸ

Մայիս 2)15ին, Շաբաթ, կէս օրէ յետոյ, մեր դատաւարութեան երկրորդ նիստը տեղի ունեցաւ:

Ամրաստանութեան նիւթ կազմող քանի մը նամակներու թարգմանութիւնները կարդացուեցան: ՓԱՐԱՄԱՋԻ ՆԱՄԱԿԻ, Բէօսթէնէն գրուած Տօքթ. Պէննէյն, որուն անվճարականութիւնը դատաւարութեան կը թելադրէր «նոր գործունէութեան» դարազրկութիւնը բանալ: Ապա կը յանձնարարէր «Պատրաստ գտնուիլ պատմական փլուզումը դիմաւորելու: Պանամայի ջրանցքին վերջին թումբը խորտակելու համար Բուզուելը Սպիտակ Տան ելեկտրական կոճակը ճնշեց և անագին հեռաւորութիւնից ելեկտրական հոսանքը երկինք բարձրացրեց թումբին հողն ու քարը... Այդպէս կը լինի և Իտալիայի թումբի փլուզումը. ձեռքեր են պէտք ճնշելու համար մեր Կոճակը և երկինք բարձրացնելու համար Բաբը Ալիի տուփանը... Ո՞րտեղ են այդ ձեռքերը, ո՞վ կը ճնշի այդ Կոճակը... Յամենայն դէպս ո՛չ Արծրունին, որից պէտք է ձեռք քաշել և թոյլ տալ որ Սթամբուլի զաւթադալին մէջ քաշ գայ բխր ուրբելով... Ո՛չ նախկին Մուրատը, որ Իտալիայի փէշերի տակ մտած դառել է Բոյաճեան Համբարձում և Իտալիայից չօրրա է մուրում, նա՛ Մուրատը վաղուց է մեռել մեզ համար: Նրանից աղամարդութիւն սպասել անմտութիւն կը լինի, ես նրա «Հոգեղ» Կալօշի մէջ գրեցի և Ազատ Ոստանիկ իւր թուքով վարձատրեց նրան... Ո՛չ Ալիքընչեան, որի յեղափոխական լինելը ո՛չ մէկ բանով կարելի կը լինի հաստատել, թող նա Կոնստանտինուպոլիսի կատարի... Ո՛չ Արամեանց իւր անհատնում էնէթիայով, թող նա էլ իւր երգարաններով և բոշիւրներով փող դատի՝ թերթին տէֆիցիտը փոքրացնելու և թիւրքիայի Հնչակեաններին խռնամոլութեան քարոզ կարգաւոր համար... Ո՛չ Դոկտոր Զեյալ, որի ժապին խօսիլ չարժիլ... Ո՛չ Ջաքարեան և ոչ էլ Զանդիւլեան, որոնցից կարելի է վերցնել կուսակցական վկայական»

ները և թոյլ տալ որ դնան տէրաւորներին հետ քէլէլն ուտելու, նրանց ի՞նչ գործն է յեղափոխութիւնը.

«Էլ ո՞վ է մնում, առա՛, Ուսանողները, այդ գեաղանները, նրանցից կարելի է իՍ. դարում գործ պահանջել, բայց ո՛չ այժմ... Ամալութիւն և փառածութիւն, ամէնքն էլ պահպանողական, ամէնքն էլ թուլամորթ, ուղքեր են լինելու կառուցուելիք հսկայ շէնքին աշխատաւորները... Այլքս ման եմ ածու՜ չուրջս և միայն քեզ եմ տեսնում, սիրելի ընկեր, դե՛հ, դուցէ մի բանի պէտք դան և Ս. Վահագն, Կազմոս, Վանիկ...»:

Փարամազի այս երկար գրութեան վերջերը նուիրում էին նկարագրութեանը Ռումանուհիի մը, «որի հետ այս բոլեխս խմում եմ քո կենացը, եւ որը մի օր ցոյց կը տայ իր առնականութիւնը, նա կը հաստատի որ ինք թէեւ աղջիկ, բայց ձեր մի չարք բխաւոր այրերից աւելի մեծ... ունի...»:

Հոս Փարամազ ընդմիջեց, բողոքելով այդ մտերմական տողերը այսպէս հրապարակաւ կարդացուելուն դէմ:

Նախագահը պատասխանեց թէ Իթիհատի և Պապը Ալիի թումբը խորտակելու պէս լուրջ խնդիրներու նուիրում համակի մը մէջ այս վարի տողերը գրելէ առաջ պէտք էր խորհում ըլլար...

Կարդացուեցան նոյնպէս Քիլիսի Հնչակեան Մասնաճիւղի կողմէ քոյր Մասնաճիւղերուն ուղղեալ չրջաբերական մը, որուն մէջ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ կ'առաջարկուէին, ի նկատի ունենալով մատաղատ անցքերը, որոնք կ'սպառնային Տաճիկահայոց գոյութեան: Քիլիսի ամբողջ «արշիւ»ը բռնուած էր հարիւրաւոր նամակներով, խորի տոմարով, գէնքերու հաշուեցոյցերով, արտասահմանի կեդրոնին հետ փոխանակուած կարգ մը թղթակցութիւններով: Սոս'ալի էին այս բոլորը եւ վերին աստիճանի փափուկ կացութեան մէջ կը ձգէին Քիլիսի երկու կալանաւորները, Յակոբ Ղազարեան և Թովմաս Թովմասեան:

Փարամազի կողմէն Տօքթ. Պէննէյն ուղղուած ուրիշ մէկ նամակով մը մատնանշուած էին Թուրքիոյ այն Մասնաճիւղերն ու Ընկերները, որոնց կարելի էր վստահիլ «նոր գործունէութեան» տեսակէտով. այս գրութիւնը Քիլիսի, Խարբերգի, Քղիի, Պաֆրայի, Տիգրանակերտի և քանի մը ուրիշ մասնաճիւղերը ցոյց կուտար իբր արտասահմանի կուսակից, նշանակուած էին ի մէջ այլոց, Յակոբ Ղազարեանի (Քիլիս), Միլաի Երէցեանի (Մ. Ազիզ—Խարբերգ), Մարտիրոսեանի (Տիգրանակերտ) և ուրիշ կարգ մը ընկերներու հասցէներ, յայտնելով միանգամայն թէ ասոնք իրենց «համամտութեան» գործնական ապացոյցները տուած էին:

Ամբողջ նիստը այս գրութիւններուն յատկացուած ըլլալով, կարգ մը լուսարանութիւններ ուղղուեցան: Ամբաստանեալները պաշտպանուելու համար երկու օր միջոց խնդրեցին: Ատեանն համաձայնեցաւ եւ մենք ընկճուած տրամադրութեան ներքեւ բանտ իջանք, հոն քննադատելու խաղութիւնն ու անխոհմտութիւնը մէկ քանիներու, որոնք հատու զէնքերով կը զինէին Պատերազմական Ատեանն ու դատախազութիւնը:

Տոքթ. Պէննէ կամակորութեամբ կը պնդէր թէ Յեղափոխական մը վախճալով չէ որ իր կոչման արժանի կ'ըլլայ: Այլեւս անօգուտ էր բանալէն, որ քստի որոշեցինք մեղմացուցիչ պարագաներու մասին խորհիլ: Երկրորդ նիստը շատ տխուր ենթադրութիւններու կ'առաջնորդէր մեզ: Հարկ կ'ըլլար միջոց խորհիլ, ըստ կարելւոյն ձգձգելու դատաւարութիւնը, թերեւ բարեպատեհ առիթներ օգնութեան փութային մեզ... Որոշուեցաւ, ի մէջ այլոց, միահամուռ բողոք բառնալ «թարգմանութեանց անձգութեան» դէմ եւ պահանջել որ չեղեալ նկատուին կատարուած թարգմանութիւնները եւ նոր թարգմանչի մը յանձնուին՝ հարազատութեամբ թուրքերէնի վերածուելու համար:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՒ ԶՈՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Մայիս 5ին, Երեքշաբթի, երկու նիստ յատկացուեցաւ մեզ, առաւօտուն եւ կէս օրէ վերջ:

Առաւօտեան նիստին սկիզբը ես եւ Ալեքսանդրեան հարց գրինք թէ ի՞նչ ըսելով դարբին Արշակը մեզի հետ դատի կը հանէին, քանի որ այդ պարտնը մեզի անձանօթ մըն էր:

Յայտնուեցաւ թէ Արշակի հօրը տունը խուզարկուած միջոցին Անդրանիկի «Մարտական հրահանգներ» գրքէն օրինակ մը գտնուած էր: Տղենն ամբիւնելէ ի վեր բանտարկուած էր այս պատճառով:

ՓԱՐԱՄԱԶ խօսք առնելով ըսաւ թէ պարսկական փիլաւը շատ սիրելուն հակառակ պիտի չզիջանէր այդ տէմիրճիի լակոտին հետ փիլաւ ուտել, ո՛ւր մնաց թէ անոր հետ դատուիլ քաղաքական ամենաբարդ խնդիրներու շուրջ:

ՆԱԽԱԳԱՀԸ մէկ երկու վայրկեան քոյրնոսի խորհրդակցելով պաշտօնակիցներուն հետ՝ յայտարարեց թէ թիւրիմացութեամբ մը Արշակի խնդիրը միացուցած էին մերինին, ըստ որում Արշակը վար գրկեցին:

ԱԶԸՔՊԱՇԵԱՆ. — Տէ՛ր նախագահ, ներկեցք որ ուրիշ թիւրիմացութիւն մ'ալ մատնանշեմ: Թէեւ մեր ամբաստանագիրը չկարգացուե-

ցան տակաւին, բայց խնդիրներուն մօտէն տեղեակ ըլլալով, գիտեմ որ Կոնստի խմբագրապետ Հմայեակ Արամեանց էֆէնտին լոկ լրագրական խնդրով մը բանտարկուած է ու իր գործը բնաւ առնչութիւն չունի միւս ամբաստանութեանց հետ: Ուստի, պիտի խնդրեմ որ կա՛մ այսօր իսկ հաճիք դրադիլ իր խնդրով եւ արձակել զինքը — ինչու որ իր անպարտութիւնն ակներեւ է, — որպէս զի իր անոք ու անպաշտպան ընտանիքին եւ նոյնպէս երեսի վրայ ձգուած գործերուն գլուխը վերադառնայ:

Միւս ամբաստանեալներն ալ ձայնակցեցան Ալեքսանդրեանին: Բայց Արշաւիր Սահակեան գիտել տուաւ թէ Արամեանցի խնդրը քանի մը տեսակէտներով կապուած է ընդհանուր գործին եւ ինք ըսելիքներ ունի այդ մասին: Ըստ այնմ խնդրեց որ անհետեւանք թողութի եղած առաջարկութիւնը:

ՓԱՐԱՄԱԶ հարցուց նախագահին թէ Արշաւիր Սահակեան ի՞նչ հանգամանքով կը ներկայանայ հոս եւ ի՞նչ իրաւունքով միջամուխ կ'ըլլայ մեր խնդիրներուն, ու կրկին պահանջեց որ ո՛չ միայն Արամեանցի, հապա նաեւ Ալեքսանդրեանի, Եկաւեանի եւ Գարեգինի խնդիրն ալ, իբր անշատ գործ, առանձինն քննուի: Կրնամ միեւնոյն բանն ըսել նաեւ Օննիկ էֆ. մասին, որ չեմ կարծեր թէ մեր գործին հետ կապ մը ունենայ... Ես խնդրելու վարժուած չ'ըլլալով կը պահանջեմ որ բռնէք Օննիկ էֆ. ի թեւն ու դուրս նետէք, որպէսզի իբրեւ գինուորական՝ երթայ Յարկովի դէմ կռուելու եւ հայրենիքը պաշտպանելու...

ՆԱԽԱԳԱՀ. — Արշաւիր էֆէնտի քեհարրի մեղիւրի մըն է եւ Ոստիկանութեան կողմէ կը ներկայանայ հոս, միանգամայն իբր անձնական դատախազ զինքը լսելու պարտաւոր ենք: Գալով մատնանշուած ամբաստանեալներուն, անոնցմէ Օննիկ էֆ. ին գործն ուսումնասիրած եմ եւ, արդարեւ անուղղակի կապակցութիւն մը միայն ունի ընդհանուր խնդիրներէն մէկուն հետ: Թող կարգացուի իր ամբաստանագիրը:

ՕՆՆԻԿ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻ ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐԸ. — Շնորհ յեղադարեան, «Կոհակի» խմբագիրներէն Հմայեակ Արամեանցի հետ համախորհուրդ, Բէօսթէնէի ժողովին պատգամաւոր նշանակած ըլլալով Ադամ անուն մէկը, կամբաստանուի իբր ապօրէն ժողովի մը կազմութեան ստատորոգ ու ըստ այնմ իր դատուիլը կորոշուի:

ՆԱԽԱԳԱՀ. — Օննիկ էֆէնտի, Կեսարիոյ Հնչակեան Մասնաճիւղին մէջ ի՞նչ հանգամանք ունէիք:

ՕՆՆԻԿ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ. — Տեղւոյն Հնչակեան Գլխաւին անվճար (ֆախրի) քարտուղարն էի եւ կազմակերպութեան մէջ իբր պարզ անգամ մը արձանագրուած եմ վերջէն առեւններս:

ՆԱԽԱԳԱՀ. — Հմայեակ էֆէնտի, ի՞նչպէս եղաւ որ Կեսարիոյ Մասնաճիւղին մէկ պարզ անդամին հետ միացաք եւ պատգամաւոր զըրկեցիք Բէօսթէնէ:

ՀՄԱՅԵԱԿ ԱՐԱՄԵԱՆՑ. — Տէր նախագահ, այս առթիւ հանգա-

ՉԱՊԵՆՆԻ ՄԻՔ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՄԵՆՅՈՒՆԻ ԻՆՔՆՈՒՐՈՅՆ ԵՒ ԹԱՐԳԱՆԱԿԱՆ ԳՐԲԵՐՐ
ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՐ**

Քիւրտ Պէկ (սպառաձ)	—	ՂԲԶ	Երիտասարդ Չարը	10
Արամը (վէս)	6		Խորդակուած սէրը (սպառաձ)	—
Անաստուածները (սպառաձ)	—		Զրուցատրուածիւն Ռուսերէն	20
Հնչակ (զրոյցներ)	5		Մանիա (սպառաձ)	—
Մերձեցում (վէս)	6		Իզանիա («)	—
Ազատութիւն	5		Հանրային դատաստանին (սպառաձ)	—
Փախուտականը	6		Կորչին Սօցիալ Դեմոկրատները	1
Դառ (Ազգ. զրոյց)	6		Անտիգոնէ, բաց նամակ	10
Սեւ հարսնիք	8		Դանիէլ Չավուշ	1
Անահան ժիրայր (թատր.)	6		Շաքէ	1
Ապստամբ Յիսուսը	5		Զէլլօ եւ Կիւլպէնկ	1
Բռնակալին մահը (թատր.)	6		Նազենի	1
Գիւղական ուսուցչի ձայնը	6		Արիւանեան	1
Գիւղատնտես (համաքաժոյ)	100		Քարլ Մարքս	1
Տարեցոյց Գիւղատնտեսի	20		Պէպէլ	1
Հայուն երգարանը	40		Քարլ Քառցկի	1
Կայլալիկ երգարան	20		Բօլ լաֆարկ	1
Ապագայ Դատարարականութիւնը	5		Ֆրիտրիխ Էնկէլս	1
Երկու եւրոպա (սպառաձ)	—		Ֆ. Լասալ	1
Երկրագործութիւն	10		Ժիւլ Կէտ	1
Թշուառներուն քոյրը	5		Ժան Ժուէս	1
Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերը	6		Հնչակեան խորհրդանշան	1
Ինչ է հայրենիքը	10		Հնչակեան Արծիւ խումբ	1
Ապտիւլ Համիտ (սպառաձ)	—		Հնչակեան հերոս Մհեր	1
Կոհակ Ա. Բ. Դ. Ե. եւ Զ. տարի	750		Հնչակեան հերոս Զարդանտ	1
Կուսակցական պայքարը	8		Բ. Զաքարեան	1
Միւսթէպէտին վէժաթը (սպառաձ)	—		Հայկ Էմիեան	1
Հայաստանի փրտերը	12		Պատուելի Քէշիշեան	1
Հերոսուհիներ	8		Պատմութիւն Հնչակ. Կուսակցութեան	20
			Դէսլի կախողան	15
			Անկախ Հայկոստան (ընդ. մամուլ)	15

Հեղինակին ՀԱՅՅԷՆ.— Հմայեակ Արամեանց, Տնօրէն Հայոց Վարժարանին
Էջտիկ փաշայի, Կ. Պոլիս:

Վաճառման կեդրոնատեղին.— Կ. Պոլիս, Պապը Ալի ձատտէսի, Բէշիտ Էֆ.
Խան, Թիւ 15 եւ 16:

ՄեծԱՔԱՆԱԿ ԳՆՈՂՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ԶԵՂԶ

Գիճ 287 րուտ

« Ազգային գրադարան

NL0197031

